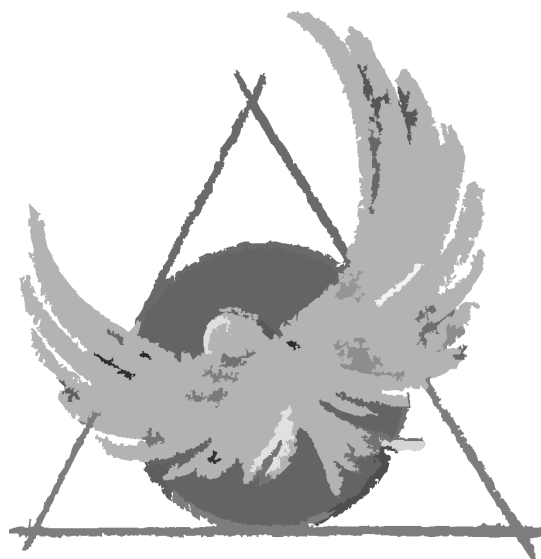

EGAN

2019 - 3/4

EGAN

LITERATURA ALDIZKARIA
EUSKALERRIAREN ADISKIDEEN ELKARTEA

Gipuzkoako Foru Aldundia

Gipuzkoako Foru Aldundiak
eta
Eusko Jaurlaritzaren Hezkuntza, Hizkuntza Politika
eta Kultura Sailak lagundutako aldizkaria

Idazkaritza eta harpidetzak:
Euskalerrriaren Adiskideen Elkartea. Gipuzkoako Saila.
Peña y Goñi 5, 2. ezk. – 3.263 posta-kutxa – 20002 Donostia

Posta elektronikoak: egan.bascongada@gmail.com
comisiongipuzkoa@bascongada.e.telefonica.net

Webgunea: www.bascongada.eus

ISSN: 0422 - 7328. EGAN
Legezko Gordailua: S.S. 289/1958
Inprimategia: FASPRINT-IGARA -Donostia

EUSKALERRIAREN ADISKIDEEN ELKARTEA

EGAN Literatura aldizkaria

Erredakzio Kontseilua

Zuzendaria:

Koro Segurola Azkonobieta
Euskalerrriaren Adiskideen Elkarte. Euskaltzaindia

Erredakzio arduraduna:

Ana Gandara Sorarrain
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea – UPV/EHU

Iñaki Aldekoa Beitia
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea – UPV/EHU

Izaro Arroita Azkarate
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea – UPV/EHU

Beñat Sarasola Santamaria
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea – UPV/EHU

Joseba Sarrionandia Uribelarrea
Idazlea

Juan Luis Zabala Artetxe
Idazlea. Itzultzailea

Posta elektronikoa: egan.bascongada@gmail.com

Egan literatura aldizkaria da, eta Euskalerrriaren Adiskideen Elkartek 1948. urtetik argitaratzen du. 1953. urtean hasi zen euskara hutsez argitaratzen, Antonio Arruek, Aingeru Irigaraik eta Koldo Mitxelena aldizkariaren zuzendaritza hartu zutenean. Ordutik *Egan* euskara hutsezko aldizkaria da. Sei hilabetekaria.

Egan aldizkariaren aro berriko xede nagusia literatura arloko ikerketa-artikuluak argitaratzea da. Sail horretan aldizkariak leku egin nahi die saiakera eiteko idazlanei ere. Orobat argitara emango dira literaturaz diharduten liburuen aipamenak. Beste diziplina bati atxikiak izan arren, literaturarekin ageriko lotura izan dezaketen lanak ere aintzat hartuko dira. Literatura azterketen lerroa ez ezik sorkuntzarena ere zabalik du *Eganek*, eta poesia, narrazio laburrak eta itzulpenak biltzen ditu, aldizkariaren ibilbideari jarraituz.

Ikerketa-artikuluak argitaratzeko, binakako ebaluazio sistema (itsu bikoitza) erabili da, eta kanpoko bi aditu izango dira aztertzaile.

Artikuluen gaineko erantzukizun osoa egileena da.

Egan aldizkaria honako zerrenda, aurkibide eta datu-base hauetan dago:
Aurkinet-Euskaldok, Dialnet, EAEko webgunea,
Euskal ondare bibliografiko digitalizatua, Inguma,
REBIUN, SUDOC, MIAR

AURKIBIDEA

2019 3/4

Patxi SALABERRI MUÑOA. Testu-erlazioak eta eklektizismoa zeruko bidean (Oharrak Mikelestorenaren <i>Zerura nahi duenak</i> liburuz).....	9
Belen ORONOZ ANCHORDOQUI. JosAnton Artze <i>Harzabal:</i> ingurua eta poesiagintza (1969-1979)	59

IKERMATERIALAK

Inaxio LOPEZ DE ARANA. Euskarazko soinu grabatuen hastapenak	63
--	----

SORTZE LANAK

Narratiba

Aitor ARANA. Liburua	99
----------------------------	----

Itzulpenak

Peter HANDKE. Ezin izango nuke esan nor naizen. Testu labur hautatuak. Itzultzailea: Juan Luis ZABALA	117
Selma LAGERLOEF, Tomas TRANSTROEMER, Peter HANDKE. Hiru Nobel saridunen testuak lurmentzeaz. Itzultzaileak: Juan Luis ZABALA eta Juan Mari ARRUGAETA	125
Idazlanak aurkezteko jarraibideak	135

**Testu-erlazioak eta eklektizismoa
zeruko bidean
(Oharrak Mikelestorenaren
Zerura nahi duenak liburuaz)**

*Textual relationships and eclecticism
on the Way to Heaven
(Notes about the Mikelestorena's book)*

Patxi SALABERRI MUÑOA
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
patxi.salaberri@ehu.eus

Jasotze data: 2019.09.15. Onartze data: 2019.10.03

Inora ez doan errekaen xarma
Lie Zi

LABURPENA

Egungo ortografian *Zerura nahi duenak har dezakeen bide erraza* gisara izenda genezakeen idazlana da J. A. Mikelestorenari euskaraz ezagutzen zaion bakarra. Liburutto bakarra, baina aldi berean edizio anitzekoa, bost bat aldiz inprimatu baitzen denbora gutxian, inprimaldi guztiak bereizgarriren batez edo bestez hornituak, eta guztiak interesgarriak oso. Hemen zirriboratu nahi den ohar-sortak, euskal literatura zurkaizten duten maila apaleko obrek tradizio bereko gainera-koekin ohi dituzten lotura eta erlazioen esparrua arakatzen hastea luke xede, oro har. Nabarmendu beharrik ez da Lesakako erretorearen idazlantxo hau aitzakia paregabea dela horretaz jarduteko.

Gako-hitzak: XVIII. mendea, J.A. Mikelestorena, testu-erlazioak.

ABSTRACT

Author of a single book (*Zerura nahi duenak har dezakeen bide erraza*), the work of J. A. Mikelestorena has known several editions, all of them different and with remarkable characters. It is from them that this paper presents a set of observations about textual originality and/or dependence with respect to other works of the religious field corresponding to the eighteenth century.

Keywords: 18th century, J.A. Mikelestorena, textual relationships.

1. Sormena erlijio-liburuetan. 2. Bi zertzelada bio-bibliografiko. 3. Mikelestorenaren egitasmoaz. 4. Liburuaren egitura, iturrietara iristeko bide. 5. *Jesusen Bihotzaren Bederatziurrena*. 6. Mikelestorena bertsozile. 7. *Acto fedecoa* mintzo. 8. Gurutze-bideko egonaldiak. 9. *Meza entzuteko modua* eta beste. 10. Ohar bat liburuaren lehen edizioan azaldu iruditeriaz. 11. Eta azkentza. 12. Bibliografia. 13. Eranskinak.

1. Sormena erlijio-liburuetan

Hamaika bider oroitarazi legez, ez da erraza sormen-lan handiegirik aurkitzea erlijiozko liburuetan, eta, are gutxiago, otoitzak, meza eta konfesioa bezalako errituak eta debozioak areagotzeko bitartekoak eskaintzen dituztenetan, gehien-gehientsuak baitira, oro har, sustrai beretatik ernamuindutako landareak, modu berean elikatu eta ureztatuak, berdintsu zurkaiztuak, eta, hori guztia gutxi balitz bezala, baita, elkarren artean ezin lar desberdin daitezkeen fruituak eman ondoren, antzera –arrazoi ez literarioengatik, alegia– irakurriak ere.

Horrelakoetan kreazioaz eta originaltasunaz mintzaten jardutea ari-keta hutsala ohi da, ia-ia obra horien artean sortzen diren ehundura-harriez jardutea bezain hutsala eta alferrikakoa, ez baita basarte horretan aritu nahi izatea baino gauza nekezagorik eta aldrebesagorik.

Hartara, normalean eraginkor gertatzen diren hainbat irizpidek ere –konparatiboek, kronologikoez, filiazioak erakuts litzaketenek– ez dute beti berdin laguntzen garai lausoetako idazlanei gagozkiela, eta batez ere erlijioaren esparrukoak direnetan. Izatez, erraz asko gerta daiteke galdua den obraren bat egotea originala –inoizka bestek lardaskatu “originala”– dirudienaren atzean¹, edota inork liburuxka gisa argitaratutako hainbat material, sarritan besterena zena, aldez aurretik orri soltetan eta era anonimoan ibiltzea sinestunen eskuetan, edota liburu “berria”-ren atalak

[1] Lan honetako zazpigarren atalean hizpide izango den Juan Irazusta alkizarraren kaxixima dugu horren adibide (ikus 49. oharra): egun maizen darabilzagun edizioak (1797, 1826, 1837...) urrun handi dira, ezaugarri linguistikoak medio, egileak argitaratu zuen –eta ez galdua, baina bai ia arras ezezaguna dugun– lehenengo hartatik (1739).

handik eta hemendik, hizkuntza batetik zein bestetik, garraiatuak izatea, edota... aipatu ondiko guztietatik zerbait aurkitzea aztertzen ari garen lanetan.

Mikelestorenaren *Zerura nahi duenak* liburua ez da inondik ere lahar-tza nahastekatu horietan erdi itota ibiltzetik libra daitekeen landarea, baina merezi du, ustez, ikustaldi llabur bat behintzat eskaintzea. Sus-tatzeko errazak ez diren egiantzeko hipotesien luparen laguntzarekin bada ere.

2. Bi zertzelada bio-bibliografiko

Jose Antonio Mikelestorena –argitaratu liburuetan, Joseph Miqueles-torena– Lesakan jaioa da 1710ean. Ohar biografikoek diotenez, hogeita lau urterekin apaiztu zen Iruñean eta, ondoren, Irunen eta Donostian aritu zen abade. Urte luzez jardun zuen gero Lesakan erretore. Bertan hil zen 1785ean.

Haren ideologiaren intrantsigentziak, Sebastian Mendiburu jesulagunak 1765ean utzitako oharkizuna dugu lekuko:

Aunque hay tamboril que convida todos los días de fiesta en Lesaca, se puede decir, que *no ha habido allí danzas estos 28 años por la oposición, que les haze don Joseph Antonio Miquelestorena* (Altuna, 1982, II, 372. or.; gurea da letra etzana [aurrerantzean: g.l.e.]).

Lan honetan hizpide izango den liburuttoaz gainera, harena da 1544an luzatutako “diploma matriz referente á la fundación del convento de Hernani, escrito en latin” delakoaren gaztelaniazko itzulpena². 1768an, azkenik, hitzaurre gisako bat ondu zuen Hernaniko moja agustin-darren erregelaren edizioaren aurkezpenerako, erdaraz berau ere.

Euskarazko liburu bakarreko autorea, beraz, baina argitalpen anitzekoa, eta guztiak ñabardura edo bereizgarriren batez edo bestez atonduak. Horrela, ohiko argitalpen aldagabeetatik urruti, moldaketa-aldaketa franko erakusten dute Mikelestorenaren edizioek, oso xumeak gehienetan (grafiari edo aditz formei dagozkienak nagusiki: *nai/nay, dezaquen/dezaquean, bear/beharr, zara/zera, det/dut, etab.*), baina baita arreta

[2] “La traducción fué hecha en 29 de Agosto de 1767 por D. José Antonio Miquelestorena, notario apostólico; y [...] capellan mayor de las Carmelitas de San Sebastián y luego beneficiado de la parroquia de Lesaca y director del nuevo convento de esta orden en la misma villa” (Arzak & Soraluze, 1894, 574-575. or.).

berezia eskatzen dutenak ere, batik bat garaiko dinamika politiko-erlijiosoarekin estu uztarturik daudenean.

Orain arte egiaztatu denaren arabera, bost dira haren liburuak izandako edizioak³, haietako hiru ongi datatuak, eta beste bi –ez nahitaez kronologikoki azkenak– datarik gabekoak. Honatx:

Cerura nai duenac ar dezaquean vide erraza, D. Joseph Miquelestorenac eracutsia. Bear bezala. Iruñeco Martinez libruquillearen ondorengoan Echean. 1749.

Cerura nai duenac ar dezaquean vide erraza, Don Joseph Miquelestorenac eracutsia. 1751. Urtean. Behar bezala, Iruñean: Geronimo Anchuela, Libru guillearen Echean.

Cerura nayduenac ardezaquean, vide erraza. D. Joseph Miquelestorena, Lesacaco Apezac eracusten duena. Bear diran baimenaquin. Iruñean: Martin Joseph Radaren Echean. 1754 urtean.

Cerura nai duenac ar dezaquen vide erraza, Don Joseph Miquelestorenac aguertua. Behar bezala. Iruñean: Martin Joseph Rada-ren Echean.

Cerura nayduenac ardezaquean, vide erraza. Don Joseph Miquelestorena, Lesacaco Apezac eracusten duena. Bear diran baimenaquin. Iruñean: Longás Echean.

Hur-hurrean arta gutxiz aztertu izanaren ondorio, agerikoak dira oraindik han-hemen –berdin bibliografietan zein liburutegi digitaletan– argitaratze-urterik gabe kaleratu ziren azken bi ediziook sorrarazi dituzten aieruen ondoko nahasmenduak. Alabaina, ez da eztabaida kronologikoarena hemen ireki nahi genukeen leihoa, izan ere, horretaz zuzenez harka jardun beharko dugun arren, originaltasunaren eta intertestualitatearen oihanerako ataka zabaltzea jarri baitugu gaurkoan xede. Aski bedi, hortaz, Rada-ren datarik gabeko edizioa 1766ko azaroa baino lehenago inprimatua dela jakitea, eta 1774az geroztikakoa Longás-ena⁴.

3. Mikelestorenaren egitasmoaz

Liburuttoaren oinarrian dagoen kontzepzio-unea da, ezbairik gabe, lehendabizi ulertu beharko litzatekeena, besteak beste, hartan datzalako

[3] Ezin jakin noraino den zuzena, Larramendi hiltzean, haren gelan aurkitu omen zuten 1744ko edizioaren albistea (Altuna, 1984, 81. or.). Irakurketa- edo transkribapenak atsez sortutako data izan daiteke, halere.

[4] Zehaztasun gehiago ondoko ataletan eta argitaratze-bidean dugun artikuluan.

idazlanaren egituraren arrazoia, bai gainerakoen oinarri den lehen edizioarena, eta bai beste zio baten eraginez aldatuxe kaleratu zen azkenarena.

Begi-bistakoa da Mikelestorenaren liburuak ez duela katixima-bokaziorik, oro har erlijio-praktikarako formulak era errazean emateko helburua besterik ez baitu⁵. Areago, haren hizkera laua, kontzeptu-sinpletasuna, atalen laburtasuna... xede horretatik desbideratu nahi ez lukeen liburu batez mintzo zaizkigu etengabe. Eta ez du besterik adierazten, jakina, izenburuko “bide erraza” sintagmak ere: bide erraza –horixe teoriatik praktikara igaro ahal izateko lehen baldintza–, sinestunak planteatzen zaiona uler eta barnera dezan; erraza, kanon kristaua bizimodu arruntera eramaten jakin dezan; eta erraza, halaber, zeruko bidea okerrekoa omen dena baino zailagoa behintzat gerta ez dadin.

Eta ez dezagun ahanzi, azkenez, Jesusen Bihotzaren debozioari eskaintzen zaiola, zenbaitetan ozenki, zenbaitetan isilka, benazko erdigunea⁶.

Ez da ikusmolde horretatik aldunduko lesakarraren liburua, ez eta, behe-rago ikusiko den moduan, atal berririk eransten zaionean ere.

- [5] Mikelestorenaren planteamenduak ez du zerikusirik ordura arte euskaraz kaleratutako katiximekin, ez eta, arrazoi bategatik edo bestegatik, denboran edota espazioan hurbilagoko izan zitzakeenekin ere (Beriain, *Doctrina Christiana escrita en Romance y Bascuence* [Iruñea, 1626]; Elizalde, *Apezendaco doctrina christiana uscaras* [Iruñea, 1735], etab.).
- [6] Izatez, Jesusen Bihotzaren debozio agertu berriaren fruitu zuzena da Mikelestorenaren liburu guztia. Hasierako ataletatik hasita (“ala escatcen dizut zure Biotzeco amoreatic” [1749, 2. or.], “jan otordu gucietan [...] Jesusen Bihotzeco amore penen icenean”, “Jesus, maitatcen dut zure Biotza” [*ibidem*, 3. or.], “Jesus maitea, zure Biotzari non nai [...] zor diodan amoreari eranzutea gatic” [*ibidem*, 3-4]), “Contricioa” delakotik jarraituz (“gorde zaitzala Jesusen Biotcean: ta Biotz onen amoreac gatic essain duzu” [6]) eta azken unera arte, etengabekoa da *Jesusen Bihotzaren* presentzia: konfessorearen oinetara baino lehen esan beharreko otoitzean (bi aldiz, 15. or.), komulgatzerakoan esan beharreko otoitzean (“zure Biotcetic nai nuque, nere gaitzac bear duten, erremedioa atera” [24]), komulgatu ondoan eskerrak ematean (“zure Biotzaren idurira nerea moldatzera” [30]; “Sartuco naz Ceruco atseguin, ta gusto guciac bildu dituen zure Biotzean” eta “zure Biotzaren amore guciarequin” [31]), Meza entzuteko moduan (“artuco da Jesusen Biotceraño: ta Biotz orretan icasico du” [34], “Amorez erretcen dagoen zure Biotceco sutic eman bear diguzu cerbait, bero dedin gurea, ta mayta zaitzaguan gogotic” [55], “Atera bitez Purgatorioco sutic, an erretcen daudenac, eta lembicico lecuan Jesusen Biotza, ta Ama Virgiña, gueyena maytatu dutenac” [56], “Amorez Biotza erretcen daducazun” [58], “zure Biotcean gorde nendin, cere bularra idiquia utci cenidan” [61]). Horrelako aipu espliziturik ez dakarrela eta, lehen begiratuan inori salbuespen irudi lekiok “Calvarioco estacioac” izeneko atala; alabaina (horra isilkako erreferentzia nagusia), ezin da ahaztu zati horretan goratzen den Pasio Santua bera dela Bihotzaren debozioaren zinezko oinarri eta, barka erredundantzia, bihotz.

Jakina, Mikelestorenarena ohiko *katixima* ez dela nabarmentzean, ezin liteke uka haren egitasmoan, inplizituki, katixima baten osagarri gisakoa eskaintzea zuela helburu. Dioguna egokiro ulertzeko, garaikide esanguratsuren baten lekukotasunari heldu eta hartan argitasunik biltzea hoberena. Eta horretarako adibiderik taxuzkoena eta argiena, zantzarik ez, Agustin Kardaberazena, hurrengo ataletan urrezko gonbidatu izango dugun jesulagun euskalduna.

Hona Mikelestorenaren lehen edizioaren argitaratzetik hamabost bat urtera hernaniarrak Asteteren katiximaren itzulpenaren amaierako eranskin modukoan⁷ zioena:

Emen bi gauzaren gañean contuan ipiñi nai det iracurlea. Lembicia: *badira laburreguitzat dauqueenac Asteteren urrezco liburuchoa*, batezere Confesioco, ta Comunioco Sacramentuai dagozten gauzetan. Emendic dator bacoitzac bere erasquiña egotzi nai izatea Asteteri [...] Aita Astetec eracusten du [...] aurrac icasi bear duena, ta *gañeracoa utzitzen du Animen zaien escuetan*: eta on lizaque contuz arguitara ematea zembait Eracusal-di Confesioco Sacramentuaren, ta lenvicico Comunioaren gañean (Kardaberaz, d.g., 62-63. or.; g.l.e.).

Pentsatzekoa da, printzipioz, Kardaberazek jasotako kezka bertsuek bultzatuta ekingo ziola Lesakakoak *Zerura nahi duenak* atontzeari, hau da, berak ere, “animen zaia” izanik, eskas zeritzolako nonbait jendearen eskuetan zebilen katixima hutsari, batetik, atal zenbaitetan gehiago saktzeko premia objektiboa nabari zitekeelako, bestetik, eta funtsezkoak zerizkion hainbat atalen falta ere atzemango zuelako, azkenik.

Erantsi beharrik ez da Mikelestorenaren garaian bazela *astete* argitaraturik euskaraz, hernaniarraren aipatu bertsioaren atariko gaztiguana (“Advertencia”) editoreak azaldu bezala: “El Librito de Oro, que [...] compuso el *Padre Astéte*, se tradujo al Bascuence por vários Sugetos zelosos del bien de las almas” (in Kardaberaz, d.g. [3. or.]).

Badakigu, jakin, haietako lehenak, Hernialdeko erretorea zen Juan Irazusta alkizarrak burutuak, bi edizio izan zituela denbora gutxian (1739an eta 1742an) eta, guretzat garrantzizkoago dena, Gipuzkoako eta alboetako herrietara zabaldu zela berehalakoan. Gaztelaniazko maileguz gainezka zegoen arren, *astete* hark, dakigunez, aski ongi betea utzi zuen

[7] Argitaratze-datarik gabe kaleratutako *Christauaren Doctrina* izenekoaz ari gara (Donostia, L. J. Riesgo Montero [c.1762]). Hernaniarrak Asteteren bertsioari gehitutako atala 64-81 orrialdeen artekoa da. Kardaberaz enmendakina, halere, bi orrialde lehenago hasten da hemen jarraian dakargun oharra dela eta.

inguruetako dotrina-eginkizun oinarrizkoena Mikelestorenak berea burutzea pentsatu zuenerako. Baina itxura duenez, Kardaberazek 1762ko *astetean* islatu oldozpen berttua izan zuen lehenago lesakarrak.

Sentsibilitate hura eragile abiatu zen Mikelestorena liburua atontzera, berdin eguneroko otoitzak egokitzuz⁸, aitorpenaz eta komekatzeaz ziharduten pasarteak garatuz, meza ongi entzuteko modu lañoa eskainiz, kristautasunaren oinarri den pasio santua eta Erromak hainbat berrikuntza ezarri berria zion gurutze-bidea etxeko kontsumorako formulatuz zein, goian aurreratu bezala, adiskide ere bazituen jesulagun indartsuek bulkatzen *-modan jartzen-* ari ziren Jesukristoren Bihotzaren debozioa sustatuz eta euskarazko *bederatziurren* erraz bilakatzuz⁹.

Horrek guztiak bideratu uste zituen, eta osatu, Mikelestorenaren *Zerura nahi duenak* liburuttoaren egitasmoa eta egitura zehatza.

4. Liburuaren egitura, iturrietara iristeko bide

Edukien egituraketa berdintsua da Mikelestorenaren argitalpen guztietan, pare bat salbuespenekin, esan legez. Alegia, edizio guztiek dituzte aurrenekotzat har daitekeen parte zabalean hiru atal finko, guztietan, barne-desberdintasunak hara-hona, hurrenkera irmoan mantentzen direnak¹⁰: “Ongui vicitceco modu labur errazak” lehendabizi, “Meza enzuteco modua” gero eta “Calvarioco estacioac” azkenean.

Horiekin batera, hiru edizioek –1749koak, 1751koak eta Radaren datarik gabekoak¹¹– honako atal hau dakarte erantsia laugarrentzat: “Jesusen Bihotzaren bederatziurrena”.

Salbuespen bakarra Longásen argitalpenean dugu: *bederatziurrenaren* lekuan, askoz ere laburragoa den “Acto fedecoa, esperantzacoa eta caridadecoac” izeneko atala argitaratu zen datarik gabeko edizio hartan.

[8] Haren otoitzek, adibidez, ez dute zerikusirik Kardaberazek eransten dituenekin, eskematikoagoak eta jendearentzat erabilgarriagoak baitira lesakarrarenak.

[9] Geroago ikusiko den bezala, bestelako azalpenik eskatzen du azken edizioan bederatziurrenaren ordez kaleratu zen “Acto Fedecoa, Esperantzacoa eta Caridadecoac” atalñoak.

[10] 1751ko edizioak eta datarik gabeko Radarenak aurkibide bana erantsia dute liburuarren amaieran.

[11] Eta baita, ziur asko, Radaren 1754koak ere, zeren eta, edizio horretatik geratu den ale bakarrak hogeii orrialde besterik gordetzen ez badu ere, uste izatekoa baita aipatu hiru edizioon ezaugarri nagusiekin/gehienekin argitaratua izan zela (zehaztasun gehiago: Salaberri, prentsan).

Hemen, solasgai dugun auziari heltzeko, edizio guztietan errepi-
katzen ez diren azken bi atal horiekin hasteari iritzi diogu egokien, lehe-
nengo biek –ongi bizitzeko moduak eta meza entzutekoa, alegia–, Trento-
tik aurrera berrehun bat urtez garatutako gaiak izanik, nekezagoa eta
lausoagoa aurkezten baitute originaltasunaren jolasa. Jakina, “Acto Fede-
coa” delakoak ez du atal horiek baino tradizio berriagorik, baina, bereha-
la agertuko den bezala, haren segimendurako aztarnak ez dira, funtsean,
hain gaitz suertatu gurean.

Aitzitik, printzipioz errazago bide zen “Jesusen Bihotzaren bede-
ratziurrena”-ren jarraipena izan da katramilatsuena loturak eta zutarriak
bilatzerakoan, eta praktikan alde handiak erakutsi ditu teorian ildo be-
reko ziruditen beste zenbaitekin erkatzean.

Baina hariak eta lokarriak gorabehera, azkar asko azpimarratu behar
da Mikelestorenaren garaikide eta ezagun ziren Kardaberaz¹², Mendi-
bururen¹³ eta beste zenbait jesulagunen ekimenagatik ugaritzen hasia
zela esparru espainiarrean Jesusen Bihotzaren debozioa eta hartarako
literatura espezifikoa¹⁴, eta horrek –erantsi beharrik bai?– nahikoa
errazten zuela hainbat iturritako ur-jarioaren segimendua.

[12] Mikelestorena apaiz-lanetan jarri zenerako, hernaniarraren izena eta ospea azkarki
zabaltzen hasiak ziren ingurune erlijioso guztietan. Eta ez zen haren lana ere Mike-
lestorena apaizaren esparruetatik urruti ibili: “el P. Cardaveraz recorría las aldeas de
Navarra y las provincias Vascongadas donde se habla el vascuence y aun extendía su
celo a las regiones de Santander y Asturias” (Astrain, 1925, VII, 82-83. or.). Gogora
bedi, gainera, Kardaberaz jaioterrian ere jardun zuela lesakarrak bertako moja
agustindarren komentuan eta luzaroan mantendu zituela harremanak haiekin.

[13] Mikelestorena eta Mendiburu kideak (lankide huts? lagun?) ziren lehenagotik. Oiar-
tzuarrak berak ematen du data: “[...] dirè aun más en boca de Don Luis Arburu
respetable Beneficiado del mismo Oyarzun, y digno de fe [...]. Este pues, haviendo
oido en una mission, que *el año de 1745* hizè alli, quanto dije à cerca de las danzas
(apenas he dicho tanto en parte alguna sobre el assunto) dió a *Miquelestorena*, que
arriba cito, y *era entonces mi compañero* [...]” (in Altuna, 1982, II, 373. or.; g.l.e.).

[14] Debozio delako hura, Mendiburuk adoretu zioenez (1747, 28. or.), “Españiaco bazte-
rretara etorri berria” zen Mikelestorenak bere liburua oraindik atontzear zuenean.
Interesgarria, halaber, nola Loyola jesulagunak idazten zuen 1735ean handik urtebe-
tera ezabatuko zuen apreziazioa: “Aqui se ofrecia una, no se si justa, admiracion, ò
piadosa quexa, de nuestra España, y Portugal: pues, no cediendo estas dos Inclytas
Naciones à ninguna otra en la piedad; hasta aora, ni sus Pueblos, ni sus Prelados han
logrado la dicha de interessarse en las glorias de un Culto tan proprio de sus Catolicos
pechos, y nacido, digamoslo assi, à su innata devocion. Pero no ay que admirar,
aviendo carecido hasta aqui de su noticia, que gozan la primera vez este año, en el
vulgar Idioma, nuestros Reynos. De nuestra España, no solo las bien fundadas espe-
ranças, que siempre hemos tenido, pero aun los felizes principios, en que ya han
empezado à descubrirse los influxos del divino Corazon, nos prometen felicissimos
progresso de su sobèrano Culto” (Loyola, 1735, 96-97. or.).

Zailxeagoa zen Gurutze-bideari zegokion matazaren korapiloa, nahiz eta, beharrik, aski berandura arte –1731ra arte– ez baitzuen Erromak aldarrikatu haren behin betiko finkapena. Lehen urratsean, hortaz, arrazoizkoa zatekeen pentsatzea Mikelestorenak hamazortzi urte berandua-go kaleratu zuen liburuak haren berri eman nahi izango zuela eta haren argipean jardungo zuela. Lesakarrak, ordea, bere aldetik jo zuen funtsezko atalen batean, beherago ikusiko den bezala.

5. *Jesusen Bihotzaren Bederatziurrena*

5.1. Debozio baten hasierak

Has gaitezen, bada, Longásen edizioak jasotzen ez duen “Jesusen Bihotzaren Bederatziurrena” delakoaz bi hitz esaten.

Bihotzaren debozioak, ezaguna da, J. Croiset-en eta J. Galliffet-en lanetan du iturburua eta, antza denez, Bernardo De Hoyos izan zen huraxe penintsula iberikoan hedatzeko enkargu zerutiarra –enkargu-zehaztasunei zegozkien agerpen mistikoen bitartez– espresuki jaso zuena (1733ko maiatzaren 3an, 4an eta hurrengoetan).

Eta, anekdotiko samarra lirudikeen arren, horretan sartzen da Mikelestorenarenganaino eraman gaitzakeen euskal senaren adarño bat.

Ideologikoki behartutako errelatu guztietan gertatu moduan, ez bide zetorren errealitatearekin guztiz bat De Hoyos-en konpainiakide entzuetsetu batek, nonbait korporazio-espiritu errukitsuak eramanda, zabaldu nahi izan zuen bertsiio miresgarria:

A 3. de Mayo del año de 1733. divertia la tarde su devocion estudiosa en leer algunos libros en nuestra Libreria. Abrió, y leyó con felicissima casualidad pocos renglones en el libro Latino de *Cultu Cordis Iesu*, que dió à luz en Roma el M.R.P. Joseph de Gallifet, de la Compañia de Jesus, Asistente de las Provincias de Francia. A pocos instantes de lectura (escribe Bernardo à su Director) *sentì en mi espiritu* un movimiento extraordinario, fuerte, suave, y nada arrebatado, ni impetuoso [...] (Loyola, d.g. [1738], 22. or.)¹⁵.

Eta ez zen egia, zeren eta ezkutatu egin baitzuen kasualitatearekin zerikusirik ez zuen faktore –guretzat– garrantzitsu bat: bezperan-edo –apirilaren 29an, hain preseski– iritsi zitzaion puzelarrari inguruotan lar

[15] Gutxi irakurri zuela egia da, seguruenik, mistikoak ez baitira liburutegi-sagu, baina hura guztia kasualitate mirakulutsuari egotzi nahi izateak ez dirudi oso kontakizun zintzo. Halere, Loyolarenetik edan dute egungo autore askok “datu historiko” hori.

ezaguna ez den Kardaberaz mistikoak¹⁶ igorritako gutuna. Hartan, Bilbon emateko zuen sermoi baterako laguntza eskatzen zion hernaniarrak, hain zuzen ere, Galliffet jesuitak Corpusaren eta Jesusen Bihotzaren inguruko jaiei buruz argitaratuak zituen atalak eskuratzekoa¹⁷.

Ordura arte zeharo ezezaguna zitzaien gaia irakurtzeari ekin bide zion berehalakoan De Hoyos gazteak¹⁸ Konpainiak Valladolideko San Ambrosio ikastegian zeukan alean. Eta, jakina, irakurketa zorabiagarrien indigestioari inolaz ere ezin egotz bide dakioken mirakulu gisara, debozioaren zabalkundea ekarriko zuten agerpenak eta agerkundeak gertatu omen zitzaizkion jarraian. Baina betiere –gogoan izan dezagun euskaldunok, bederen–, Eliza erromatarrak beatifikazio-prozesu orotatik alboratua¹⁹ duen Kardaberazen eraginez²⁰.

Harrigarri samarra da zeru-goienetan bat-batean eginkizun hartarako sartu nahi izan zen presa handi eta larri hura, baina egia omen da,

- [16] Izatez, De Hoyosek baino lehenago izan omen zuen Kardaberazek Bihotz Sakratuaren goi-agerpenik. Honela mintzo zen: “Ha muchos años que he tenido y tengo éstas visiones ó vistas claras y favores especiales del Corazon divino de nuestro amor Jesus. En éstas visiones, que siempre han sido imaginarias ó, éstos últimos años, intelectuales, unas veces se me ha representado en su Sacramento de amor, unas veces en forma de un niño á la verdad divino y divinamente agraciado, en cuyo bellissimo rostro [...] reluce [...] la divinidad [...]” (Uriarte, 1880, 56. or.).
- [17] “El P. Cardaveraz, que deseaba predicar en Bilbao un sermón sobre el Divino Corazón de Jesús, escribió a su compañero que pues existía en Valladolid el libro del P. Galliffet *De Cultu Cordis Dei Jesu* y él no lo poseía en Bilbao, le hiciese el favor de copiarle lo que dice este autor sobre la institución de la fiesta del Corpus y sobre las revelaciones y dificultades que en ello hubo” (Astrain, 1925, VII, 123. or.).
- [18] De Hoyosek berak idatzia: “Yo, que no había oído jamás tal cosa, empecé á leer el origen del culto del Corazon de nuestro amor” (Uriarte, 1880, 47. or.).
- [19] “Menos brillante, humanamente hablando, que la del P. Calatayud o la del P. Idiáquez fué la vida del P. Agustín Cardaveraz, pero no menos preciosa a los ojos de Dios” (Astrain, 1925, VII, 76. or.). “Nuestro Señor se le apareció con frecuencia desde 1727”, nahiz eta, tamalez, “no recibió misión directa de propagar la devoción al Corazón de Jesús, pero saboreó sus delicias” (Enciclopedia Católica Online: <https://ec.aciprensa.com/wiki/Catequesis_para_niños:_Catecismo_del_Sagrado_Corazón_de_Jesús>; g.l.e.). Aski ez, beraz, agerkunde hutsak gure Kardaberaz beatifikazio-bidean jartzeko. Eta okerra, antza, Telletxea Idigorasen apreziazioa: “Sólo las circunstancias adversas de la Compañía al tiempo de su muerte pueden explicar que no esté en los altares o al menos que no se haya intentado siquiera este refrendo oficial de sus virtudes excelsas” (Telletxea, 1990, 580. or.).
- [20] De Hoyosek aitortua: “[...] el Señor en la hostia consagrada, me dijo clara y distintamente, que quería por mi medio extender el culto de su Corazon sacrosanto, para comunicar á muchos sus dones por su Corazon adorado y reverenciado: y entendí que habia sido disposicion suya especial (Bihotz sakratuarena) que mi Hermano, el P.N. (Kardaberazek berak, alegia), me hubiese hecho el encargo, para arrojar con ésta ocasion en mi corazon éstas inteligencias” (Uriarte, 1880, 47. or.).

Corpus eguna zela eta, ekainaren 4an bertan izan zuela De Hoyosek zailtasunei aurre egiteko eta adorea jasotzeko agerkunde indartsuenetako bat, *but not the last*, ekainaren 29an san Pedro eta san Pablo agertu baitzitzaizkion gure jesuitari, uztailaren 2an, Mariaren Ikustaldia zela-eta, san Frantzisko Salesekoa eta Margarita Alacoquekoa, eta, kasualitatez bezala edo, uztailaren 31n nor eta Loiolako Inazio bera –“acompañado de su esclarecido hijo San Francisco Xavier” (Loyola, d.g. [1738], 28. or.)–, eta beranduago, noski, san Migel, gero aingeruak, debozio gehien zien santuak, etab.

Zeru-erdia inguru mezularitza-lanetan jarrita, agerikoa zen Jainkoak argi erabakita zuela De Hoyosek izan behar zuela bere Bihotz Sakratuaren benazko eledun iberikoa eta, debozioaren hedatze-eginkizun eskerga hartan, Konpainiako Agustin Kardaberaz, Juan Loyola –De Hoyosen maisua– eta Pedro Calatayud izango zituela apostolu ekintzaile. Eta, Historiak dioenez, liburuaren irakurketak eragindako lehen efektuak azaldu bezain ber elkartu zitzaizkion hiru jesuita entzutetsuok gazte mistiko puzelarrari.

5.2. Debozioa *bederatziturren* bilakatua

Jainkozko betebeharrak gaitz hura xede,

[...] *Bernardo* [de Hoyos] *obligó al P. Loyola*, que en eso le obedecia de buena gana, á que le *escribiese una novena al sagrado Corazon de Jesus*. Viéronla los revisores [...] de cuanto debía proponerse y llevarse adelante en España sobre el negocio, los PP. *Calatayud, Agustin [Kardaberaz]* y el mismo *Bernardo*, haciendo cada cual en el manuscrito los cambios que le parecian más conducentes y provechosos, sin olvidarse de los epítetos y saetillas que se clavaran bien dentro en el alma: así salió ella lo devota que era de suponer (Uriarte, 1880, 240-241. or.; g.l.e.).

Esku desberdinak elkartu omen ziren, bada, gaztelaniazko bederatziturrenaren bertsio bateratuaren ernaldi eta sorkuntzarako. Baina moldaketak eta egokitzapenak jesulagunen esparruan sustatu eta garatu ziren bereziki; modu koordinatuan, beraz, eta, gerta zitezkeen desbideraketak-eta saihesteko, era aski kontrolatuan. Horrela, behin eredu nagusia finkatuta utzirik, gaian eta tratamendu orokorrean desberdintasun handirik gabe geratu zen bederatziturrena jorratu nahi izan zuten egileen emaitza.

Bertsio adostua inprimatutakoan, toki askotara bideratu ziren aleak²¹:

Hubo sus remesas á la córte, á los obispos, á los misioneros y demas agentes públicos del Corazon santísimo. Bernardo se encargó de no dejar parte a donde de una manera ó de otra no llegara su novenita [...] “Esta sencilla y piadosa invención tuvo en mil partes los maravillosos efectos de devocion que sabemos”, dice el P. Loyola (Uriarte, 1880, 241. or.).

Orri gutxiko liburuxka modura argitaratu bazen ere, oihartzun handiena J. Loyolaren *Thesoro escondido en el Sacratissimo Corazon de Jesus* liburuaren hirugarren edizioak (Madril, 1736) sorrarazi zuen²². Jadanik ospetsua, tartekatua eman zuen edizio hark bederatziruaren jesuitikoa (V. kapitulua, 137-161. or.).

Gaztelaniazko bederatziruaren hura hurrengo urtean iritsi zen euskal lurraldeetara eta bertako kongregazioetara, liburuaren laugarren argitalpena Donostian burutu zenean (1737)²³.

5.3. *Bederatziurrena euskal idazleen eskuetan*

Baina gatozen hariak lokarri bilakatzen saiatzera.

Ez dirudi, dakigunagatik, Mikelestorenari urruti gera zekiokoenik Loyolaren liburu hura, ez eta Jesusen Bihotzaren inguruan gaztelaniaz ziharduten beste autore ospetsuk (Calatayud-ek, batik bat) idatzitakoak ere, haiexek baitziren, berrikuntzak berrikuntza, une haietan eliz sektorean maizen baliatuak izaten hasiak ziren erreferentziak.

Eta berdin gertatzen zen euskal esparruetan ere: modako debozio hura ezagutu eta sustatu nahi zuten alfabetatu guztiek bisitatu ohi zituzten haien idazlanak, eta bereziki, edizioak Donostian edo Iruñean burutuak baziren.

[21] Uriartek aditzera eman legez, “la impresión de multitud de rezos y misas, y gran copia de estampas, libros, novenas, oraciones” [1880, 412. or.] era soltean egin ohi zen hasieran. Uriarte zehatz mintzo da horretaz “libritos de novenas aparte” (Uriarte, 1880, 293. or.) inprimatzen zirela dioenean.

[22] Luzeagoa eta esanguratsuagoa zuen liburuak izenburua: *Thesoro escondido en el Sacratissimo Corazon de Jesus, descubierto a nuestra España en la breve noticia de su dulcissimo Culto, propagado ya en varias Provincias del Orbe Christiano*.

[23] Edizioa funtsean Madrilekoa bezalakoa izan arren (bederatziurrena V. kapitulan mantendu zen; orrialdeak ez, ordeak: 100-121), “corregida, y aumentada por el mismo Author” kaleratu zen (ikus azala).

Segurua da, bada, lehenago edo beranduago, talde “bisitatzaille” hartakoa izan zela Mikelestorena ere, eta segurua, aldi berean, Lesakan bertan sortu berria zen Bihotzaren Kongregazioak²⁴ hartara bulkatuko zuela interesa zuen irakurle oro, *bederatziurrena* euskarara itzultzear zegoen Mikelestorena bera, nola ez, barne.

Ez da, bestalde, inolaz ere ikusmiratik baztertu behar Kardaberaz izan zela debozio haren aitzindari²⁵ eta bultzatzaile nagusietako bat, bai Hegoaldean eta bai esparru espainiarrean²⁶. Horrek, eskuarki, erraz eramantzen gintzake Mikelestorenak ere debozio horren erreferentzia gisara hernaniarra bezalako autore euskaldun arituren bat har zezakeela pentsatzera. Jakina, Kardaberaz eta haren konpainiakide Mendiburu bera izan zitezkeen hautu hartarako hurbilekoenak eta egokienak, norik bereak idazteko unean ere jatorrizko hizkuntzak –euskarak– batzen baitzitu.

Kardaberaz kasuan, nekez pentsa daiteke Mikelestorenaren obrak harekiko zorrik ez duenik. Alderantziz: suposatzea da, bestegatik ez bada ere, lesakarrak ezaguna izango zuela hari 1744an Iruñeko Anchuclaren irarkolan argitaratu zioten Dutariren liburuaren itzulpena²⁷.

- [24] Nafarroako hiru bat dozena herri agertzen dira kongregazioen zerrendan (“Cathalogo de las Congregaciones del Sagrado Corazon de Jesus, fundadas [...] desde le año de 1733 hasta el de 1741”), tartean Iruñea eta euskaldun huts-edo ziren Bera, Etxalar, Erratzu, Elizondo, Arizkun, Jaurrieta... eta Lesaka (ik. Croiset, 1741a, z.g.).
- [25] Honela kontatzen du Astrain historialariak: “Cuando empezaba a estudiar la teología en el colegio de San Ambrosio, de Valladolid, por Octubre de 1726 comenzó también a practicar a su modo la devoción al Corazón de Jesús. Inspiróle Dios esta práctica por medio del libro publicado aquel año por el P. Gallifet” (Astrain, 1925, VII, 122. or.). Eta eranstean du: “la noticia más antigua que tenemos de la devoción al Sagrado Corazón de Jesús practicada por los Nuestros en España. Empieza con el P. Cardaveraz en el año 1727” (*ibidem*, 123. or.).
- [26] Nonbait, gaztetan Amabirjinaren agerpen bat edo beste izandakoa, eta, geroxeago, hogeita lau bat urte zuelarik, beatifikatu berria izan den Bernardo De Hoyosen lagun eta konfidente gisara aritua, esparru espainoleko aurreneko Jesusen Bihotzaren Kongregazioa sortu zuen Kardaberazek, non eta... Elorrión (1737.05.29), “para muestra de cómo se formaban las demas” (ikus sorrera-aktak in Uriarte, 1880, 418-427. or.). Horrela, “en la España (donde la devoción del Corazon de Jesus era del todo incognita, hasta la mitad del año de mil setecientos y treinta y tres)” (Loyola, 1736, 194. or.), “*se le considera, cronológicamente, el primer apóstol del Corazón de Jesús en España*, según la línea de culto iniciada por santa Margarita María de Alacoque (1647-1690) unos sesenta años antes. Su sermón del Sagrado Corazón en Bilbao (11 de junio de 1733) fue el primero predicado en España sobre este tema. Su intensa vida mística le confirmó siempre en la vocación apostólica” (Astorgano Abajo, or. g.; g.l.e.).
- [27] Liburu galdua izanik, Larramendiri utzi beharko hitza: “es un duodécimo en 238 páginas con la novena al Sagrado Corazón de Jesús. El título vascongado es *Christava-*

Mendibururi gagozkiola, esana dugu Mikelestorenaren lagun edo kide gisara jardun zuela 1745 inguruan. Uste izatekoa da, beraz, 1747an *Jesusen Bihotzaren Debocioa* kaleratu zuenerako –hots, lesakarrak liburua inprimarazi baino bi urte lehenago–, izan zezakeela misioetan banatu edota baliatzeko bestelako materialik ere idatzita²⁸, eta agian inguruko en artean ere ezagutarazia. Baina hurrengo atalean azalduko diren bertsoen egiletzaren inguruko auzia argitu ahal izateko aieru interesgarria litekeen arren, egiari zor, ez dago, guk dakigula, horren frogarik.

Nolanahi ere, hasierako bederatziruaren bertsoak izandako hedapen zabaletik letozke, beharbada, lesakarraren liburutxoan garaiko hainbat autoreren idazlanekin antzeman daitezkeen ahaidetasunak eta kidedetasunak. Baina zeinahi ere diren horien benetako iturbegiak, testuaren jatorria antzemateko lorratzik argiena Loyolaren gaztelaniazko bertsoan legoke (Madril, 1736; Donostia, 1737), haren moldaketa erraztua izan baitaiteke, itxuraz, eskuartean duguna. Huraxe, beraz, Mikelestorenaren *bederatziruaren* eredu-edo gertukoena, eta lesakarrak, ustez, zuzenean baliatua (ikus I. Eranskina).

6. Mikelestorena bertso gile

Merezi du, orobat, *Bederatziruarekin* loturiko beste auzi bitxi bat ere ekartzea orrialdeotara: Mikelestorenak eta Mendiburuk argitara emandako bertso-sorta beraren originaltasunarena eta egiletzarena, hain zuzen.

Ezer gutxi dakigu, egia esan, gure autoreek sortu, erabili eta argitara ematen zituzten testu askoren inguruabarrei buruz, eta are gutxiago dakigu oraindik haien artean egon zitekeen –barka bekigu eufemismoa– testu-trukaketaz. Haientzat, izatez, egiletzaren distira-beharra baino garrantzi gehiagokoa zen mezu erlijioso –Jesukristoren Bihotz sakratuaren

ren vicitza, edo orretaraaco vide erraza bere amabi pausoquin [...]”, etc. (ikus Lope-tegi, 1973, 16 eta 25-26. or.). Harenetik jasoak izan daitezke Mikelestorenak izenburuan txertaturik dakarren “vide erraza” bezalako formulazioak eta ideiak. Damurik, hizkuntz erkaketarako aukera baino ez bide dute ematen Hídalgo aurkitu uste duen edizio hartako pasarteek (ikus Hídalgo, 1995, 3. ataleko Eranskina).

[28] Gaztelaniaz “libritos de novenas aparte” (Uriarte, 1880, 293. or.) egiten ziren arren, ez dago egiazaturik euskaraz ere horrela jokatu ote zen. Eta ez dakigu Kardaberzen aipu honek horrelako liburuez ote diharduen: “en Munguía me faltaron libros que hubieran hecho muy al caso para la nueva congregación del Corazón de Jesús, que con reglas proporcionadas a las gentes se fundó” (Juan Loyolari 1737.08.19an idatzitako gutuna, in Astrain, 1925, VII, 140. or.).

debozioa, kasu honetan- zabaltzeko premia, eta sumatzekoa da nekez jarriko zutela mutur okerrik -*copyright* deitzen omen zaio orain zeinu horri- haiek berek sortu eta orri solteren batean kaleratutakoa edota sinestunei misioetan buruz ikasazaritakoa beste egileren batek bere liburura garraiatzen zuela ikusten bazuten.

Aitagurea bezain formula finkotzat eta sozializatutzat -domeinu publikokotzat, hortaz- har zitekeen/zezaketen beste edozein otoitz ere, berdin “Acto fedecoa” zein -honatx guri orain interesatzen zaiguna- “Jesusen Bihotz Maiteari” zuzendutako bertsoak (ikus II. Eranskina).

Esan bezala, *bederatziurrenaren* amaierako atalñoa osatzen dute eta, logikoki, ez dira debozio hori ez dakarren Longásen edizioan azaltzen²⁹. Nabarmendu behar da, dena den, gainerakoetan desberdintasun zenbait -ez guztiak berdin esanguratsu- daudela edizio batetik bestera.

Kronologikoki, eta guk dakigunez behintzat, Mikelestorena da lehena bertso-sorta hori argitaratzen. Alabaina, begi-bistakoa da Mendiburuk ere erabili eta plazaratu zuela debozio horri buruzko orrialdetan barrena. Askoz beranduago, halere, 1762 ingurukoa baita “Jesusen Bihotz maitagarriari” izenburupean Mikelestorenarena bezalako bertsoa, berdin-berdina, dakarren *Euscaldun onaren viciera* liburua (ikus 108-112. or.).

Berdintsu gertatzen bide da Mendibururen “Nere Jesu-Christo erran ondoan erran behar den Otoitza” delakoarekin³⁰: Mikelestorenarena bezalakoxea da, 1751n kaleratu zuen edizioeko bertsoaren kalkoa..., baina hamar urte beranduagokoa. Eta, areago eta harrigarriago, lesakarraren lehendabiziko bi edizioetan jasotzen den jakulatoria apokrifo eta oker interpreta zitekeen bat -Radaren datarik gabeko edizioan agertuko ez zena (“Jesusen icerdia, gracizco viciz bete nazazu” [1749, 103. or.; 1751, 89. or.]³¹-, Mendiburuk zertxobait egokituz (“graciazco” baitio josulagunak) jasoko zuen bertan³².

[29] 1754ko edizioak ere barnean izango zituela pentsa badaiteke ere, gorago adierazi legez, hartatik iritsi zaigun orrialde-kopuru urria dela eta, 1749ko, 1751ko eta datarik gabeko Radaren edizioetakoak baino ez dira gordetzen; eta ez guztiak oso-osorik.

[30] Ikus *Jesusen amore-nequeei dagozten cembait otoitz-gai* izeneko liburuaren hasieran, orrialderik gabe, erantsirik datorren “Jesus Bihotz maitearen Congregacioco Erregla laburtuac” atal-amaieran.

[31] Sinesle xumeak gaizki ulertzeko arriskua izan arren, ez da, egiari esatera, apokrifo “izerdia”-ren auzia, Jesukristoren agoniaren inguruko arazo latza baizik (hematidrosiarena, alegia), nonbait Lukas ebanjelari eta sendagile omen zenaren hitz soiletan oinarritu izan dena (Lk 22: 44). Interpretazio arruntak gorabehera, esanahi teologiko larria bide zuen Jesusen izerdia (*hidrôs*) odol-tanta (*thromboi haimatos*) bihurtu ote

Loyola-Calatayud-Kardaberaz jesulagunek osatu zuten gaztelaniazko bederatziruareko kantikaren euskarazko bertsoari berriro helduz, sorkuntza izan zein moldaketa, haren egiletzarena genuke orain ezbaian, batik bat aintzat hartzen bada Mikelestorenak baliatutako hizkerak Mendibururen 1747ko obrarekiko zuen zorra, ez baitzen hartan originalgia izan eta bai, ordea, oiartzuarraren jarraitzaile (ikus Salaberri, prentsan).

Zalantzak zalantza, argi da lesakarra izan zela horretan ere euskarazko bertsoia argitara ematen lehena, eta horrek, oker ez bagaude, jabego-eskubidearen ohorea emango lioke zuzen-zuzenik, egokiro jokatuz gero.

Halaber, gogoratu behar da, argudioa berresteko, Mikelestorenak berak ondua dirudiela liburuaren lehen partean, “Gañeraco demboran eguin bear diranac” atalaren segidan, lauко ertainetan (8-/7a/8-/7a) emandako hamar estrofetako bertso-sailak ere³³. Guk, behinik behin, ez dugu hori gezurta lezakeen erreferentziarik aurkitu gainerako autoreen artean. Hori bai: aurreko urteetan Mendiburu eta Mikelestora (lagun)kide aitortuak izan zirela jakinik, ez litzateke harritzekoa misioetarako erabil zitekeen hainbat baliabideren –eta bertsoeren– egiletza ere partekatua-edo izatea.

Zeinahi ere den ebazpidea, esan liteke, bederatziruareko “Jesusen Bihotz Maiteari” bertsoen eskemara itzulirik, gaztelaniazko *novenako* bertsoen formatu euskalduna dela eskaintzen zaiguna. Eta formatu euskalduna diogunean, zortziko ertainaren mozorropeko 8/7a silabako bertso-lerroz osatutako bina lauко –aipatu bertsoen ildoan, beraz– dituzten ahapaldi bateratuak direla nabarmendu nahi dugu. Horrela, azken bi lerroak hurrengo ahapaldi guztien amaiera-lelo bilakaraziko dituen³⁴ lauко xume batez hasten da bertso-sorta, eta gero, zortziko formatua mantenduko duen ahapaldi bakoitzeko lehen lauкоa errima propioarekin arituko den bitartean (bikoiti diren lerroetan, oinarrizko asonantzia baliatuz [azken bokalea, eskuarki]), bigarren lauкоaren errima beti izango da amaierako lelo finkoari dagokiona (-ea).

zen erabakitzeak. Hematidrosi fenomenoaren arabera, ez zatekeen haren izerdia giza-isurkari likits eta huts, eta bai, ondorioz, haren odola bezain baliagarria jakulatoria batean ere agertzeko.

[32] Eta berregokitua *Euscaldun onaren viciera* liburuan: “Jesusen ICERDIA, gracizco vicitzaz bete nazazu” (Mendiburu, 1762, 32. or.).

[33] Honela ematen zaio hasiera: “Edertasun, ondasunac/ lurra bere gaucequin, /eriotzac uzten ditu/ urraturic ortcequin” (Mikelestora, 1749, 8-10. or.; ikus, orobat, gainerako edizioetan: 11-13. or.).

[34] Alegia, “*Cere Bihotzeco suan/ erre zazu gurea*”.

Gaztelaniazko bertsioetako ahapaldiak ere eite bereko egitura islatzen dute: azken bi bertso-lerroak ondoko ahapaldi guztien lelo bilakarako dituen lauko batez hasiak³⁵, eta zortzina silabako bertso-lerroz atondutako ahapaldiak³⁶. Euskarazkoen antzera.

Errima, ordea, kontsonantea da gaztelaniaz, eta betiere lauko bakoitzekeo A-B-B-A eskemari jarraituz³⁷.

Edozein gisatan, euskal bertsoen egituraketa-eredu orokorra gaztelaniazkoetan dagoela jakitea litzateke hemen nabarmendu beharrekoa, haietan baitautza iturbegietara iristeko herexak.

7. *Acto fedecoa mintzo*

Longásen edizioan “Jesusen Bihotzaren Bederatziurrena”-ren ordeztirantsi zen “Acto Fedecoa” izeneko atalari helduz gero, lar arriskatu gabe suma daiteke lehen begiratuan Asteteren katixima izan zuela hark iturburu. Are gehiago: euskarazko bertsioa bera ere, Mikelestorenarena gabe, inguruetakotako autorearen batena –garaikidea, ziur asko– izan zitekeela erraz asko, erakusten dituen hizkera-ezaugarriak ez baitira ordura arte ezagutzen genuen lesakarraren ezpain-eskuetatik sortuak.

Zalantzarik izatekotan, bada, baliatutako euskarazko bertsio horren egiletzara muga zitekeen eztabaida. Eztabaida antzua, dena den; liskarrik gabekoa, alegia. Zeren eta, argitaratze-data gutxienez hirurogeita hamargarren hamarkadaren erdiraino aurrera zitekeen arren –ez baita lehena-gokoa, adierazi den moduan, Mikelestorenaren azken edizioa–, aukeratsorta ez da inondik ere zabalegia: J. Irazusta³⁸ eta A. Kardaberaz genituzke “ararteko” susmagarrienak.

[35] Hemen erabili ditugun bi bertsioetako batean: “¡Oh divino Corazon!/ Sed centro de mis anhelos” (Loyola, 1736, 147. or.; 1737, 119. or.); eta bestean: “¡Oh divino Corazon!/ dad à los nuestros consuelo” (Loyola, d.g. [1738], 160. or.).

[36] Erakusgarri gisara ekarri dugun bertsio batean sei ahapaldi oso (Loyola, 1736, 147-148. or.; 1737, 119-121. or.), eta bigarren bertsioan hamar ahapaldi oso eta hasiera-amaieran lauko bana (Loyola, d.g. [1738], 160-163. or.).

[37] Bigarren laukoaren errima, esan beharrik ez da, errepika-leloaren amaierako hotsek behartzen dute guztietan.

[38] Ezezagun samarra den heinean, komenigarria izan daiteke oroitaraztea Alkizan jaioa zela Juan Irazusta eta, bere eskuz idatzi eta sinatutako agiri baten arabera, Hernialdeko erretore gisa jardun zuela 1717ko urriaren 31tik 1752ko otsailera arte gutxienez (ikus Paskual Oiarzabalek Eusebio Lopezi 1881eko apirilaren 19an igorritako gutuna: Loiolako Artxiboa, “0/13, 5-23” karpeta [lehenago: LAR-28]).

Esan gabe doa gipuzkerazko bertsio batez ari garela Mikelestorenak dakarrenaz jardutean, eta euskalki horretan ordura arte plazaratutako edizio ezagunak hiruzpalau³⁹ baino ez direla.

Eta korapiloa askatzen hasteko gakoa, baiki, jadanik aipatua dugun Donostiako Riesgo Monteroren moldiztegiak Kardaberazi argitaratu zion *Christauaren Doctrina* izeneko *astete* itzuliaren hasierako gaztiguak (“Advertencia” delakoak) eskaintzen du:

El Librito de Oro, que [...] compuso el *Padre Astéte*, se tradujo al Bascuence por vários Sugetos zelósos del bien de las almas. La priméra traducion hizo *Don Juan de Yrazuzta*. Rector que fué de Hernialde. La seguna el *P. Larramendi*. La tercéra el *P. Agustín Cardaberaz*, y tambien ha habido alguna otra mas segun me han asegurado [...] La del *P. Agustín Cardaberaz* paréce debe preferirse, mientras nosótro no queramos aplicarnos mas á nuestro bellisimo Idioma, pues sigue un rumbo medio (in *Kardaberaz*, d.g. [3. or.]).

Hartara, hitzok aintzat hartuta, eta erdietsia zuen ospe handia eta argitaratzen ari zen guztia⁴⁰ tarteko, Kardaberaz izan zitekeen Mikelestorenaren iturri izateko lehen susmagarria. Eragozpenen bat aurkezten zuen aukera horrek, halaz ere. Aurrenekoa: lehen itzulpena 1760. hamarkadaren hasieran kaleratu omen zen Iruñean, baina ez zegoen konparazio bidez egiaztatzerik, ale galdua baita, antza denez⁴¹. Ezaguna dugun argitalpeneko bertsioak –zeinak, lexikoari dagokionez, “sigue un rumbo medio”–, berriz, ez du inolako loturarik lesakarrarenarekin. Eta azkena: Kardaberaz eta gainerako josulagunak erbesteratuak izan ziren Mikelestorenak hondarreko edizio hori prestatu bide zuenerako, eta, orduko giro politiko-erlijiosoaren bortitza medio, nabarmena zen kontu handiz jokatu behar zuela lesakarrak –edota argitaratzaileak– haiekiko enpatia gehiegirik ez erakusteko, eta are arreta handiagoz jardun haietako batek egindako zerbait baliatzeko eta argitaratzera emateko orduan.

[39] Baldin eta, sari gisara, Otxoa Arin ordiziarrak 1713an argitaratutakoa *astete* gisakoen artean sartzen bada.

[40] Hernaniarrak garai hartan Iruñean argitaratzen aritu zen lanak ikusita (*Christauaren bicitza* [ezagutzen ez den edizio bat: Anchuela, 1744; eta ezaguna den beste bat: A. Castilla, 1760], *Eusqueraren berri onac* [A. Castilla, 1761], *Egercicioac* [A. Castilla, c.1761], *Jesus, Maria ta Joseren devocioa* [ezagutzen ez den edizio bat, c.1763; ezaguna den beste bat: M. J. Rada, 1766], etab.), zinez pentsa liteke Mikelestorenak ezagunak eta, beharbada, erabiliak ere izan zitzaizkela haietako zenbait erreferentzia gisa (Altzibar, 1991, 260. or.).

[41] “[...] dotrina bat atera zuen gipuzkeraz, Iruñean segur aski, ezagutzen ez duguna” (Altzibar, 1991, 260. or.).

Larramendirena omen zen gogoan hartu beharreko bigarren katixima itzulia, baina hain bikaina –“excelente”– izan arren –edo izan, bazelako–, arazo praktiko larria ekar liezaieke erabiltzaileei: “se tendría por *excesivamente castiza, y pura*, si un Cathequista se empeñase en seguirla en sus instrucciones” (in Kardaberaz, d.g. [3. or.]; g.l.e.). Nekez har zezakeen, beraz, Mikelestorenak horrelakorik bere edizio dibulgatzaile eta erraztuaren osagarri.

Beste inon bilatu behar, hortaz, iturria. Eta hura –ura, alegia–, Juan Irazusta alkizarrarenean (Iruñea, 1739 edota 1742) baino ezin aurki uste zitekeen, handik hogeitaz urtera leporatutakoaren inguruko prebentzioak gorabehera:

[...] está llena de terminos Castellános, y en algunas partes, ó por la mala colocacion ó por la impropiedad de las expresiones puede imprimir en los Niños ideas errádas. No obstante debe confesárse, que ha sido de mucho alivio para la instruccion de los Pueblos de Guipúzcoa en la Doctrina (in Kardaberaz, d.g. [3. or.]).

Iritziak iritzi, Larramendik utzitako oharkizunak zirudien Irazustaren katiximaren alde egiteko erabakigarriena. Haren arabera, Hernialdeko erretorearen itzulpena guztiz onetsia eta hedatua izan zen gipuzkoarren artean eta ezin zitekeen inolaz ere bestelako bertsiorik onar⁴². Lexiko-kutsadura hara-hona⁴³.

Duda gutxi, bada, Mikelestorenak baliatu zuen bertsioa zein izan zitekeen sumatzeko orduan⁴⁴. 1739kotik hasia genuen, hortaz, ehiztaritza-erronka, huraxe baitzen goretsia eta, aldi berean, hain gaitzetsia gertatutako edizioa⁴⁵.

[42] “[...] será inútil la impresión (Mendibururen itzulpenaz ari da andoaindarra), *siendo ya tan recibida y común la traducción de Astete por el Rector de Hernialde*, que en poquíssimo tiempo ha despachado ambas ediciones. *El Astete está en uso y no se admitirá ya otro Cathecismo*” (ikus Telletxea Idigoras, 1967, 303. or.; g.l.e.).

[43] “[...] no tiene más defecto esta traducción de Hernialde que *no ser tan limpio como pudiera su bascuence*”, zioen Larramendik (ikus Telletxea Idigoras 1967, 303 eta 310. or.; g.l.e.), eta “[...] el Rector de Hernialde en su traducción, cuño único defecto es que *admite demasiadas palabras castellanas en el bascuence*, y sin embargo anda impresso y reimpresso en manos de los bascongados” (Telletxea Idigoras, 1967, 308. or.; g.l.e.).

[44] Ez gintuen geure hipotesitik gibelarazi azken unean Irazustaren liburuari atxikirik aurkitutako gaztigu anonimoa idatzi zuenak ere (Jose Ignacio Arana Irazusta?): “Noticia de D. Juan de Irazusta Pbro. Autor de *la peor traducción al dialecto guipuzcoano de la doctrina del P. Astete en el siglo 18*” (Loiolako Liburutegia, 0/13, 5-23 karpeta; g.l.e.).

[45] *Doctrina christiana eguin zuana erdaraz, Aita Gaspar Astete, Jesuitac. Ipini du Eusqueraz Don Juan de Yrazuzta, Erretore Hernialdecoac, ceña dan Provincia Guipuzcoacoan, bere Feligresia-*

Sortu ere, sortu izan du zalantzarik horratik eta, beti, lehen edizioari erreparatu beharrean, berdintsutzat edo hartu izan diren bestelakoetan oinarritu direlako analisiak, ohartu ere gabe garaiko gustu edota premien arabera ere moldatu izan ohi direla argitalpenak. Eta Irazustaren kasuan, bereziki.

Izan ere, Irazusta bizirik zela plazaratutako edizioak eskuratzeko zailtasunak medio⁴⁶, konklusio arinegiak harilkatzeko arriskua izan da behin baino gehiagotan. Adibidez, eskuen artean darabilgun Mikelestorenaren edizioiko “Acto Fedeco”-an unerren batean azaltzen den konpletibo-formulak⁴⁷ inoiz ez zaizkio, guk dakigula, alkizarrari egotzi⁴⁸, ez baitzen horren aztarnarik edizio ezagun(ago)etan, eta bai, berriz, lesakarraren us-tezko apetak edota mendebaldeko euskalkia jorratua izan zezakeen Kardaberaz bezalakoren baten eraginak tarteko, Mikelestorenaren berrikuntzen zakuttoa sartu.

Erantzuna –ba ote gauza sinpleagorik?– lehen edizioan zegoen, ostera. Baita akatsena (Mikelestorenarenak [egaitzak: gaiztoak] zein Irazustarenak [ezatea: izatea]), eta, areago, inork leporatu eta Larramendik nabarmentarazi zuen hizkuntz kutsadurari bestek gainerako edizioetan emandako arrapostua ezagutzekoa ere⁴⁹.

co aurrari Doctrina eracusteco; eta añaditcen dio Encanacioco, eta Eucaristiaco Mysterioen esplicacioa, baita ere confesio on baten condicioac, *eta Acto Fedeco, Esperantzaco, eta Caridadecoac, Licencia necesarioaquin. Iruñeco: Joseph Joaquin Martinez, Impresorearen echea. Urte 1739* (edizioak ez du orrialde zenbaturik).

- [46] Askoz beranduagokoak suertatu dira eskuragarrienak eta, edizio moldatuak zirela ohartu ere gabe (besteren artean, izenburua bera ere aldatu izan zaie edizio berriak argitaratu ahala), erabiliak izan direnak (1797, 1826, 1837...). Eta diogun bidenabar: ez legoke gaizki edizio horiek lehenarekin dituzten aldean azterketan saiatzeari, besteak beste, garbizale-senak mende horietan hizkuntzan izan duen bilakaeraz ohartu ahal izateko.
- [47] Erdialdeko euskarari (gipuzkeraren eta nafarreraren ukitze-esparrukoan, hain preseski) espero zitekeen perpaus-osagarri faktiboan buru ohi den *-(e)la* konplementatzailearen ordeaz, *-(e)na* erabili zuen lesakarrak buru gisa: “sinesten det [...] zana [...] zuana [...] dana [...] dagoana” (Longás, d.g., 88-90. or.; g.l.e.).
- [48] Hernaldeko hizkeraren ezaugarri izan zezakeen arren, alegia (egun ere Hernio mendiraino iristen omen da konpletibo-modu horren erabilera [Beizama, Azpeitia; ikus mapa eta “Erantzunak” atala in <http://basdisyn.net/Bas&Be/biv/?o=properties&id=41&h=eu>]).
- [49] Ezin jakin daiteke Irazustak 1742ko edizio desagertuan burututako aldaketak izan ote ziren, baina itxura guztia du edizio berantiarrei egotzi beharreko zuzenketak eta egokitzapenak direla gehien-gehienak, berdin aditzetan (*zaitecen > gaitecen, ditzacun > ditzagun...*), lexikoan (*erdaraz > erderaz, Hernalde > Ernialde, pecadoreia > pecataria, belarrean > becoquian...*), zein bestelako arloetan egindakoak ere (*oan > oyan, -ena > -ela...*).

Hori guztia ahantzi gabe ere, besterik da hemen azpimarratu beharreko deritzoguna, hots, Longásen edizioak ez zituela liburuaren koherentziara makurtu erantsitako atal horretako adizki eta forma esanguratsuenak. Harrigarriri, Irazustari hartu eta berdin eman, besterik ez zuen egin azken edizioaren apailatzaileak. Eta hori dela bide, hizkera-ezaugarriak (alkizarrarenak direnak, hain zuzen: *det-dedana*, *duan*, *zuana*, *diraden*, *dagoana*; “-ena/-ela” [zana-zala]; *becela*; *guztia*⁵⁰) ez datoz inondik ere bat aurreneko hiru ataletan –eta aurreko edizio guztietan– lesakarrak erabili zituen formekin: *dut-dudana*, *duen*, *zuena*, *diran*, *dagoena*; “-ela” *konpletiboa* nagusiki; *bezala*; *guacia*.

Argi da, bada, Longásen edizioan ezer gutxi ukitu zitzaiola Irazustarenetik garraiatutako erlijiozko formulari (ikus III. Eranskina). Eta horrek momentuz ezin erabaki daitekeen beste zerbait ere adieraz lezake, eta edizioaren inguruko hainbat korapilo ere aska eta konpon⁵¹.

Labur eta gordin esanda: datarik gabeko *contrefaçon* gisako hura erraz asko izan daiteke Mikelestorenak ezagutu ez zuen edizioa, akaso hura hil eta gero inprimatu zelako (1785etik aurrera, hortaz). Baina bizirik zegoela kaleratu bazen ere, azalpen berdintsuarekin aurkituko ginatke hala-beharrez: editoreak edo apailatzaileak berak erabaki zuen *bederatzurrrena* ezabatu eta Irazustaren *Acto fedecoa* zegoen zegoenean hartu eta buruhausterik gabe eranstearena. Mikelestorenaren parte hartzea gabe, esan nahi baita.

8. Gurutze-bideko egonaldiak

“Calvarioco estacioac” izeneko atalak ere behar luke oharkizunik, bai baita bertan Mikelestorenaren jokamoldeaz edo, nahiago bada, erabilitako erreferentziez mintzo daitekeen aztarnaren bat edo beste.

Aipagarria da, esate baterako, Gurutze-bidea egitean lor zitezkeen indulgentzien karietara, Inozentzio XII.a izatea aipatzen den aita santu bakarra (1749, 72. or.; berdin azken edizioan: d.g., 66. or.). Interesgarria datua, zeren eta ez baitu haren ondoren indulgentzien auzian eskua sartu

[50] - *Gutziz* delakoa graduatzaile fosildu gisara erabiltzen duen arren (*gutziz ona*, *gutziz maitagarria*), Mikelestorenak bi aldiz baizik ez du erabiltzen *guztia* forma, biak jarraian eta Longásen edizioan bakarrik, biak azken orduan egindako testu zuzenketa batean (Longás, d.g., 87. or.). Hau da, Irazustaren *guzti* guztiak edizio hartara garraiatzen ari zen unean.

[51] - Garrantzizkoena, zalantzarik gabe, 1754ko edizioa bezalakoa –formalki, berdina– kaleratu nahi izatearen arrazoiarena (ikus Salaberri, prentsan).

eta ebazpenak atera zituen ondoko elizbururik aipatzen. Hau da, Inozentzio XII.az geroztik, Mikelestorenaren garaitik hurbilagokoak ziren Benedikto XIII.a, Klemente XII.a eta Benedikto XIV.a aita santuen izenak espero zitezkeen testuan, berrikuntza aipagarri eta garrantzizko zenbait ekarri baitzuten arlo horretara⁵².

Mikelestorenak berea ontzeko erreferentzia zaharkituren bat erabili zuela adieraz dezake elizburu horiek idatzitakoen berri ez emateak. Guztiz bestelako adibidea genuke, konparaziorako, gurutze-bidearen hedatzailearik handiena izan zen Leonardo Da Porto Maurizio misiolaria, izan ere, gertatu bezain azkar zehazten baitu haren obra nagusian berrikuntzak daudela gurutze-bide kristauaren arloan. Honela darama izenburua Mikelestorenak ezagutzen ez bide zuen gaztelaniazko lehen itzulpenak: *Via Sacra, explicada, e iluminada con las declaraciones hechas por la Santidad de N. SS. P. Papa Clemente XII* (Bartzelona, J. Piferrer, 1732).

Are gehiago, ez dago garbi, ezta ere, zalantza edo ezjakina islatu ote zuen lesakarrak egonaldi-kopuruarekin, ordurako ezaguna baitzen Klemente XII.ak, 1731ko urtarrilaren 16ko *Exponi nobis* idazki laburrarekin behin betiko finkaturik utzi zuela Gurutze-bidearen praktika; hau da, finkatuta eta, aspaldidanik abian zirauen tradizioari jarraikiz, hamalau egonalditara mugatuta. Hortik dator Da Zedelgem-en konstatazioa: “[...] possiamo concludere che all’inizio del XVIII secolo la Via Crucis a 12 o 13 stazioni, pur essendo ancora in voga, cominciava comunque ad essere soppiantata da quella a 14 stazioni” (Da Zedelgem, 2004, 126. or.)⁵³.

Harrigarriro, Mikelestorenaren lehen edizioak baino ez zion finko ezarritako hamalau egonaldiko eskemari segitu. Erromak, Da Porto Mauriziook, frantziskotarrek eta bestek zabaldutako praktika berria ezagutu izan ez balu bezala, gainerako edizioetan hamabosgarren “estazioa” erantsi zion Gurutze-bideari lesakarrak: Jesus berpiztuak Magdalenari egindako agerpenarena⁵⁴.

[52] Garrantzi handikoa izan zen gurutze-bidea egiteagatik lortzen ziren indulgentzia edo barkamen osoez eta ez osoez Benedikto XIII.ak plazaratu zuen *Inter plurima* idazki laburra (1736.03.03), gero beste elizburu biek berretsia eta areagotua utzi zutena (1731n Klemente XII.ak, eta 1741ean eta 1742an, Benedikto XIV.ak).

[53] Esparru geografikoa zehaztu zuen lerro batzuk gorago: “[...] a partire dalla fine del XVII e dall’inizio del XVIII, si vede sorgere in tutti i conventi dei frati minori, soprattutto in Italia e in Spagna, la Via Crucis a 14 stazioni” (Da Zedelgem, 2004, 125. or.; g.l.e.).

[54] Ez zen ezohiko hamabost egonaldiko Gurutze-bideak indarrean mantentzea. Buleok dioen bezala, “pese a que el Viacrucis de catorce estaciones había quedado estableci-

Galdetzekoa litzateke ea zergatik erantsi zien txatal hura 1751tik aurrerako edizioei, baldin eta 1749koan idatzitako “teoria” ere (hain preskeski, Gurutze-bidearen hasiera eta bukaera zehazten zuena) mantendu bazuen beste guztietan: “*Calvarioco devocioa, Jesusen Amac, Jerusalendic assi ta Semearen obi edo Sepulcraño, equin zuen videarequin eracutsia da*” (1749, 71-72. or.)⁵⁵. Alegia, Kalbarioa hilobian bukatzen zela onartu eta idatzi bai, baina jarraian Mikelestorenak berpizkundearen ondoko gertakari bateraino eraman nahi izan zuen berez Kalbarioko debozioa ez zena eta bai, aldiz, heriotzaren eta sufrimenduaren aurkako garaipenaren zutarri-kristautentzat- pozgarria.

Misterioak misterio, eta egonaldiaren txertaketarako arrazoi desberdin anitz egon daitekeen arren, ez da ahaztu behar tokian tokiko erreferentziek ere bidera zezaketela hautu “inkoherente” hura⁵⁶. Ildo horretan, eta aieru bat mahaigainean izateagatik, gogora dezagun Lesakan, Mikelestorenaren jaioterrian, “Basilica de Santa Maria Magdalena” izeneko eraikuntza -baseliza- zegoela irekita garai hartan, eta “servía al mismo tiempo de Hospital y según parece era la de más importancia” (Caro Baroja, 1932, 55. or.; g.l.e.). Besterik baztertu gabe ere⁵⁷, huraxe izan zitekeen, beharbada, Mikelestorenaren Gurutze-bideari egonaldi berezia eranstearen arrazoia.

Ez dugu, tamalez, bestelakorik aurkitzeko zoririk izan inguruko literaturan, eta airean eta taxutu gabe utzi beharko dugu nahitaez gurutze-

do por el Papado, aún siguieron existiendo ciertas variaciones en la forma de practicarlo” (Buleo, 2017, 259. or.). Alabaina, Mikelestorenaren kasuan, hamalau egonaldikoa hamabosteko bilakatzea da bitxia.

- [55] Zertxobait aldatua dator pasarte Longásen edizioan: “Calvarioco devocioa da Jesu-sengo [sic] Amac, Jerusalendic assi, ta Semearen Sepulcraño, iltcera ceramatenean, aren ondotic asco nequerequin cebillela eracutsia” (d.g., 65. or.).
- [56] Lorca-ko Gurutze-biderik ospetsuena, Rafaelbuñol fraide txotinodunak XVIII. mendearen amaieran ondua, hamabosgarren egonaldiarekin “aberastea”-ren arrazoieta-ko bat, esaterako, egilea hainbat urtez Valentziako Masamagrell-eko Santa María Magdalena izeneko komentuan nobizio-irakasle izatean omen datza (ikus Gómez Ortín, 2008, 76. or.).
- [57] Ezin jakin daiteke noraino izan ote zen kontzeptualki hainbat eta hainbat interpreta-ziotarako atek irekitzen dituen eszena hura (jainkotasuna eta gizatasuna, bekatua eta bertutea, gizona eta emakumea, Jainkoak betetako aginduaren lekukotza...) Gu- rutze-bideko azken egonaldizat ematearena Mikelestorenaren erabaki guztiz per-sonala, ezin baita ahantzi oso gogokoa eta irudikatua izan zela “*Noli me tangere*” delako hura ordura arteko tradizio piktorkoan eta ia ez zela hartaz baliatu ez zen margolaririk (Giotto, Fra Angelico, Botticelli, Correggio, Holbein Gaztea, Tiziano, Ve-ronese, Brueghel Gaztea, Baroccio, Rubens, Poussin, Alonso Cano...) eta irudi emotibo haietakoren bat ikusia ez zuen sinestunik.

bidea erredaktatzeko unean Mikelestorenak baliatu zuen “sorkuntzalana”-ren luze-zabala.

Dena den, haren lana, ziur gaude, eta berriro diogu, nekez joango zen -joan zitekeen- testu “kanonikoak” zertxobait laburtzetik eta erraztetik harago⁵⁸.

9. Meza entzuteko modua eta beste

Ez genuke artikulu hau behar baino gehiago luzatu nahi, baina aitortu behar da hasierako zatian ere (eguneroko otoitzak, ondo konfesatzeko eta komekatzeko pasarteak eta meza entzuteko modua biltzen dituen horretan, hain zuzen) bestetik xurgatu zuela Mikelestorenak.

Ez dugu, egia esan, orduko idazleen testu nagusi guztiak arretaz jorratzeko eta konparaziora ekartzeko betarik izan, baina erraz suma zitekeen non ez zeuden atalotako ur-jarioaren iturbegiak; eta ez ziruditen euskal jatorrikoak, ezinezkoa-edo baitzen, Mikelestorenaren kasuan, emankorregiak ez ziren ur haietatik edonork identifika zezakeen pasarterik garraiatzen jardutea.

Besterik izan behar ziren, bada, egilearen sormenari hain toki gutxi uzten dioten erreferentzia erlijiosoen jatorria eta ekarria. Eta hipotesia egokitzean lortu uste genuen korapiloa askatzen hastea. Hots, nonbait Jesusen Bihotzaren debozioan zintzoki barneratua, Mikelestorenak jesulagunek idatzitako bibliografia nagusira iritsi zen. Nola ez dakigu, baina uste izatekoa da Mendiburu lagunak izango zuela hartan eraginik.

Jakina da, Kardaberaz konpainiakidearen misio-lan eskergaren eta ospearen aurrean, oiartzuarrak ere bere aletxo eskaini nahi izan ziela, gaztelania zela eta, abandonaturik zeuden euskaldun sinestunei. Lanari ekin, beraz, eta lehendabizi Croiset-en *La Devotion au Sacré Coeur* liburua euskaratu zuen eta argitaratu (*Jesusen Bihotzaren Debocioa*, Donostia, 1747).

Xedeak xede eta eraginak eragin, Mikelestorena ere ez zen atzean geratu, eta, itxura duenez, hark ere heldu zion Croiseten lana irakurtzeari. Eta bere idazlantxo burutzeko, harenetik material zenbait jaso eta baliatzeari.

[58] Beste inoren lanaren kopia zuzena ez balitz ere, gogoratu behar da Mikelestorenak Gurutze-bideko “egonaldi” bakoitzean izenburuak zioena labur garatu besterik ez zuela egin, hartara zihoanak hausnarketa-gai garbia izan zezan. Testuaren zehaztasun-lanean bederen, originala.

Berehala luzatuko dugun adibideren batekin ikusi ahal izango du irakurleak nola eta zenbateraino azaltzen diren bere liburuan frantziararren *Retraite spirituelle* delakoaren aztarnak. Edo, hobeto esanda, *Retraite* izenekoari edizio berrietan erantsi zitzaion ataleko aztarnak. Izenburuaren bigarren parteak ematen du argia: *Nouvelle Edition, revûe, corrigée & augmentée des Prières de Matin & du Soir, d'un Exercice durante la sainte Messe, & de plusieurs Instructions & Prières pour la Confession & la Communion*.

Emendakin hori da, esan bezala, Mikelestorenen ataletan azaleratzen dena. Laburtuak eta moldatuak, noski, baina Croiseten ediziotik hartuak dira eskema nagusia (atalak, atal-izenburuak...) eta hitzak, oro har. Eta Croisetenak direla ziurtatzen digu edizio-prestatzaileak⁵⁹.

Azpimarratu behar da ez dela itzulpen zorrotza Mikelestorenarena, moldaketa nasai eta laburpen aske samarra baizik, gida moduko bat izanik, ez baitu moldatzaileak inoren hitzak literalki hartzeko premiarik ikusten.

Berrikuntza interesgarria, edonola ere, lesakarrak planteatzen zuena, gaztelaniaz bazelako jatorrizko liburuaren bertsiorik (guztiak, oker ez bagaude, Jose Altamiranok italieratik itzuliak: 1708, 1712, 1720, 1729, 1744...), baina batek berak ere ez zekarren aipatu eranskin praktikoa⁶⁰.

Mikelestorenarenak, beraz, berrikuntza eta euskarara bihurtzeko lana, horretaz zipitzik aitortzen ez badu ere.

Jatorrizkoa dirudien testuari dagokionez, hemen Croiseten *Retraite spirituelle* postumo bat baliatu izan dugu lehen gainbegiratu emateko (Paris, 1743).

Atalei gagozkiela, mezari buruzkoak (“Exercice durant la Sainte Messe”, 10-28. or.) dirudi Mikelestorenak era literalago batean segitu zuena. Alabaina, lan honetako 6. oharrean azaldutakoari erreparatuz gero, Croiseten liburuan agertzen ez diren Jesusen Bihotzaren erreferentzia gehiago atzematen dira Mikelestorenean. Haren debozioarekin eta tar-

[59] - “Cette nouvelle Edition est revûe avec tout le soin possible, & outre le mérite d’une impression belle & exacte, elle peut tenir lieu de plusieurs autres Livres de piété par les prières & instructions qu’on y a jointes: il suffit d’avertir qu’elles sont du même Auteur dont le mérite es au-dessus de tout éloge” (“Avis du libraire sur cette nouvelle Edition”, in Croiset 1743, or.g.).

[60] Hemen ez dugu identifikatu ahal izan eranskin hori gaztelaniara itzulita zekarren ediziorik.

tekatu zuen bederatzirenarekin koherentzia estuago bilatu nahi izan balu bezala. Berdintsu gertatuko da beste ataletan ere.

Edozein modutan, inpresioa da era libreagoan jokatu zuela lesakarrak oititzen atalean (1-10. or.), konfesoari buruzkoan (28-43. or.) eta komekatzekoan (43-64. or.), baina gerta daiteke, nola ez, bestelako iturririk (ere) baliatu izana

Baina aurreratu legez, luze joko luke frantsesezko bertsioa eta euskarazkoa parez pare jarri eta haien arteko erkaketa zehatza egiteak, eta hemen mezaren ataleko adibide esanguratsuren bat besterik ez dugu aurkeztuko, izango da-eta horren inguruan lan sakonagorik buru deza-keenik (ikus IV. Eranskina).

10. Ohar bat liburuaren lehen edizioan azaldu iruditeriaz

Aitortzen hasi beharko genuke ez ohi dela ikonografiarena eta gainerako paratestuena liburu-egileek eskuarki kontrolatzen duten arloa. Iza-tez, autoreek irizpideren bat edo beste eman badezakete ere, irudiak jartzea edo ez jartzea erabaki, hautatu eta eginaraztearen edo kopiatzearen lana editore-inprimatzaileena ohi da, oro har. Eta edizioen errentagarritasun-itxaropenean datza gehienetan hautatze-erabakia.

Ezin beraz, horrelakoetan, ez onerako eta ez txarrerako erantzukizunik bizkarreratu idazleei, eta ezin, beraz, irudietatik ondorio gehiegirik atera esku artean darabiltzagun auziei dagokienez. Egia da, edonola ere, baliabide osagarriak aurki dezakeela horretan ikertzaileak, besteak beste, egile ikertuak bere liburua idaztean baliatutako obretan beretan agertu iruditeria bilaka daitekeelako aztertzen ari garen idazlan(ar)en erreferentziazko material grafiko.

Hartara, eta hori dela bide, pare bat lerro eskaini nahi genioke segidan gaiari.

Esana dugu dagoeneko lehen edizioan bakarrik darabilela lesakarrak irudia. Apika prezioak merkatzea edota liburu-formatu txikiagoak eta eramangarriagoak zituztelako xede, hurrengo edizioetan ez da horrelakorik azalduko; eta lehorragoa erakutsiko dute azken lau edizioek, noski, orrialdeen itxura.

Gainerako edizioen iturri den 1749kora jo behar, beraz, ezer argituko badugu (ikus Salaberri 2019).

Oro har, hiru sail nagusitan bana liteke liburuan erabiltzen den iruditeria: batetik, Amabirjinaren eta Jesusen Bihotzaren irudiak (lehen, liburuaren hasieran, izenburuaren ondoko orrialdean; azken atalaren buruan, bestea); bestetik, mezak iraun bitarteko une gaitzenei dagozkien koadroak eta, azkenik, Kalbario edo gurutze-bidearekin lotutakoak.

Azalpena errazte aldera, atalka aurkeztuko dira hemen oharkizunak, eta ez, halabeharrez, liburuan agertzen diren hurrenkeran.

Irudirik txiroenak eta iturri kreatiboen eragin gehiegirik behar ez dutenak, ez da dudarik, Kalbario-bideari dagozkionak dira, gehienak baitira “estazio” bakoitzaren izenaren erdian jarritako gurutzearen sinbolo xume eta estilizatu, buru- eta hanka-hezurrez lagunduak eta betiere lauzpabost lerro besterik hartzen ez duen zabalera egokituak. Lehen gurutzea da hoberen burutua (1749, 74. or.), eta gainerakoak zein baino zein oiesago. Ohiko hiru iltzeak beren lekuan –eskuetan eta oinak iltzatu tokian– kokaturik, irudi guztiek daramatzate gurutzearen azpian dagoen oinarrian⁶¹, heriotzaren sinbolo gisara –eta Kristo gurutziltzatu omen zuten mendiaren izenaren irudikapena ere badena, aldi berean⁶²–, burezurrea eta bernazaki bi.

Badu atal honek, dena den, interes gehiago pizten duen koadrorik. Izan ere, izenburuaren azpian bertan (1749, 71. or.), “Pasioa”-ren une garrantzizkoenak⁶³ irudikatzen dituzten elementuak agertzen dira marraztuta, *Arma Christi* edo *Arma Christianae Militiae* direlakoak⁶⁴: olibondoadarra (Jesukristo atxiloturiko Olibetako mendia oroitarazten duena), esku-argia (gertakaria gauez izan zela erakusteko), ezpata (Pedro apostoluak Kristoren atxilotzaile bati belarria mozteko erabilia), oilarra (Pedroren ukazioaren sinboloa), Jesukristo zigortzeko zutabea, bi zigor edo *flagellum*⁶⁵, elorritzko koroa (soldaduek iseka eginez jarria), hiru iltze (gu-

[61] Herrietan ohiko ditugun harrizko gurutzeen antzera marraztuak daude: bi mailako idulki edota oinpekoa dirudiena –azpikoa zabalagoa– eta gainean gurutzea.

[62] Leizarraga mintzo: “Guero eraman ceçaten Golgothaco lekura, cein erran nahi baita, Bur-heçur lekua” (Mk 15, 22).

[63] Hots, atxiloketa, gurutziltzatzea eta gurutzetiko eraistea.

[64] Horrelakoetan ezin funtsezkoagoa den gurutzea bera agertu beharrean, ohikoa da hura sinbolizatzen duten tresnak (hiru iltzeak eta mailua) irudikatzea. Horixe egiten du lehen edizio honen irudigileak.

[65] Errealismoz irudikatuak, gainera: “solían tener tres correas en el extremo del mango. En cada una de ellas se anudaban tres bolas metálicas o trozos de hueso, de manera que cada golpe se multiplicaba por tres y desgarraba la zona golpeada. Solía ser dos los verdugos, uno a cada lado” (Santidrián, 2018, o.g.).

rutzean etzanik zegoela, esku banatan eta oinetan sartuak), azpila (Pilatosen esku-garbigeta eta Kristoren inozentziaren ukazioa oroitarazten dituen), mailua (iltzeak oin-eskuetan sartzeko erabilia), pitxarra (bai ozpina gordetzeko ontzia irudikatzen, bai, azpilarekin batera, Pilatosen garbiontzi gisa ulertzen), dadoak (soldadu erromatarrek Kristoren arropak zozketatzeko erabiliak), makila belakiduna (ozpina edatera emateko baliatua), lantza (hildakoan, saihesta zuzaltzeko erabilia), zauriak odol-tantez marraztuta (lau zaurien erdian, lantzez egindakoa), eskaileak (hilotza guruzetik eraisteko erabilia)... eta bi zalantza: estalkidun ontzi (kaliz, kopoi?) itxurako hiru iruditxo⁶⁶, batetik, eta Jesus saltzeagatik Judasek jaso omen zituen hogeita hamar txanponen irudia izan daitekeena, bestetik⁶⁷.

Bitxikerien artean koka liteke, halaber, Kaifasen eskua (Jesukristori zaplaztekoak eman zizkieten irudikatzen) eta trukesak (Kristori oin-eskuetan sartutako iltzeak ateratzeko tresna) agertzeko modua. Kasualitatez beharbada –edo, ohiko sinbolismoa lausoturik, agian bestelako bortizkerien errepresentazioek kutsatuta–, irudigileak elementu biak elkartu eta tortura-tresna bezala irudikatu zituen, Kristoren Pasioan ere trukesak eskuko azkazalak erauzteko baliatu izan balituzte legez.

Ustezko ereduak edo iturburuak direla eta, eite handiko irudi bat baino ez dugu hemen aipatu, Leonardo Da Porto Maurizio frantziskotarren gaztelaniazko bertsio berantiarago baten azalean agertua (*Via Crucis explanado*, Madril, 1758). Irudiak parekatzea besterik ez du irakurleak agian Iruñeko edizioaren irudigilea eta Madrilekoarena erreferentzia beretatik oso urruti ibili ez zirela sumatzen hasteko.

Ikonografiaren arloan, interesgarriak dira orobat “Meza entzuteko modua” atalaren barnean erabilitako irudiak, interesgarriak, besteren artean, hornidura-funtzio bainoago, eginkizun didaktikoa eman nahi izan zitzaielako. Hartara, eta meza garaiko une desberdinak bisualki bereizteko tresnatzat harturik, liburuttoak hamaika irudi ditu tamaina handi samarrean eta txataltxo garrantzizkoen aurrean paratuak.

[66] Ezin argi jakin irudian eman nahi izan zitzaion esanahia: berpiztu aurretik hilik –sagarri bezala– igarotako hiru egunen sinboloa? Azken Afariko kaliza eta gurtziltzatu ondoko odola eta ura jasotzeko ontziak? Azken Afariko kaliza eta Arimateakoak hilobira mirra eramateko ontziak gogoraturik –eta Hiru Magoen urraintsentsua-mirrarekin nahasturik?–, hirugarren batez osatutako irudia? Besteren bat akaso?

[67] Inoiz lerro luzean irudikatuak diren txanponak hemen makila bertikal hustzat marraztua datorrena ote?

Printzipioz, ez dirudi lar saiatu beharra dagoenik ildo beretik abiatu-tako iruditeria aurkitu ahal izateko. Adibide modura, Bartzelonan beranduago kaleratutako edizio bati dagozkion laminak genituzke, Mikelestorenaren irudigilearen estilotik hurbil baino hurbilago daudela erakusten dutenak (Anonimoa, 1821). Egia esan, liburu guztia da Mikelestorenaren eitekoa: otoitzak goizez eta gauzez egiteko, mezan baliatzeko meditazioak, konfesioa eta komekatzea, etab. Baina garrantzizkoena artikulua honek egiaztatu nahi zuen zerbaitekin lotua dator: argi aitortzen du azalean bertan zein izan den liburua ontzeko bidea, hots, “meditaciones [...], oraciones [...], *sacadas de varios autores*” (g.l.e.). Originaltasunik eza, erabateko dependentzia eta eklektizismoa.

Hasierako Ama Birjina zetrodun eta aingeruz inguratuaren irudiak, bestalde, ohiko “Maria Soroslea”-rena islatu nahi izan zuela ematen du. Edonola ere, beste nonbaitetik –liburu, koadro nahiz erretaula modukoetatik– jaso eta trakets interpretatutakoa bide da irudia, ez baitu, besteak beste, *Apokalipsiak* (12:1) ezarritako kanonari segitzeko axola handirik erakusten (ilargiaren orde z hodei moduko bat oinen azpian, hamabi izarreko koroaren lekuan hamar adarreko koroa, etab.). Osagarri hutsa baino ez, alegia.

Bestelakoa da Bihotz sakratuaren irudiaren kasua (1749, 94. or.). Haren ikonografia aski finkatua geratu zen Galliffeten obran bertan eta, ondoren, ia erabatekoa izan zen irudi bakar haren hedapena.

Ikusia dugu, agerpen mistikoen oihartzuna medio, De Hoyos suertatu zela Jesusen Bihotzaren debozioaren eragilea inguru hauetan. Hura sustatzen zuen irudi gordina ere funtsezko osagai bilakatu zen debozioa hedatzeko unean, eta espainiar esparruan zabalduko zen ikonografia berezi baten sorrera-puntua finkatu zuen. Valladolidarrak 1733ko maiatzaren 14an aditzera ematen duenaren arabera, zeruko indarrak Galliffeten edizioak zekarren irudiaz baliatu ziren bere baitan agerpenak sorrazteko unean:

Despues de comulgar *tuve la misma vision [...] del Corazon*, aunque con la circunstancia de verle rodeado con la corona de espinas y una cruz en la extremidad de arriba, *ni más ni ménos que le pinta el P. Gallifet*. Tambien ví la herida, por la cual parece se asomaban los espíritus más puros de aquella sangre que redimió al mundo (Uriarte, 1880, 53-54. or.; g.l.e.).

Eta huraxe izan zen –Kardaberaz tarteko, ez ahaztu– inguruotako ikonografiari ere hasiera eman zion irudi nagusia. Alabaina, zehaztu behar da, Ortega Mentxakak dioena⁶⁸ zuzenduz, Jesusen Bihotzaren irudi

hura nekez ikus zezakeela De Hoyosek Galliffetek frantsesez argitaratu zuen lehen edizioan, agerpenak eta zeruko enkarguak 1733ko maiatzean hasi baitzitzaizkion puzelarrari, eta Galliffeten liburuak urte hartako uztailean sinatuak baitzekartzan azken onespenak⁶⁹.

Gainera, gorago aipatu den bezala, oso zorrotz adierazi zuen De Hoyosen konfidentea eta maisua zen Loyolak zein edizio erabili zuen gazteak:

A 3. de Mayo del año de 1733. [...] Abrió, y leyó con felicissima casualidad pocos renglones en el libro Latino de *Cultu Cordis Jesu*, que dió à luz en Roma el M.R.P. Joseph de Gallifet, de la Compañía de Jesus, Asistente de las Provincias de Francia (Loyola, d.g. [1738], 22. or.)

Latinezko lehen edizioaz ari zen Loyola, 1726an *Cultu Sacrosancti Cordis Dei ac Domini Nostri Jesu Christi* (Erroma, J. M. Salvioni) kaleratu zen hartaz, huraxe izan baitzen, eta ez Ortega Mentxakak dioena, Kardabera-zen bitartez eskuratutakoa.

Hori bai, zentzuzkoa da pentsatzea 1733ko edizio frantsesek eragin gehiago izango zutela ikonografia berriaren orokortzean, latinezkoak baino. Baina ez beti, Mikelestorenaren bidetik datorren irudiak islatu bezala.

Erkaketa xume batek argi erakusten du lesakarraren liburuan aritutako irudigileak, Galliffeten 1726ko irudiaz baliatzen den beranduagoko liburu bat izan zuela erreferentziatzat berea burutzeko orduan. Alegia, gure ustez, J. Loyolaren *Meditaciones del Sagrado Corazon de Jesus* idazlari-irudia (Valladolid, 1739; lehen orrialdea) izan zen zinezko eredu (konposaketa, bihotzaren ezaugarriak, aingeruak...)⁷⁰, eta ez, inondik ere, frantsesezko edizioetakorik edota askoz landuagoa zen J. Croiset-en *La*

[68] “La iconografía del Sagrado Corazón de Jesús tal y como la encontramos en las representaciones jesuíticas del País Vasco y Navarra tiene su origen en la estampa que ilustra la primera edición de *L'excellence de la devotion au coeur adorable de Jesus-Christ* (1733) del padre Gallifet (fg. 1) [...] Este libro debió de llegar a la península Ibérica gracias al padre Agustín de Cardaveraz, quien sin duda lo utilizaría cuando estuvo preparando el sermón sobre el Sagrado Corazón de Jesús que daría ese mismo año en Bilbao” (Ortega Mentxaka, 2017, 98. or.).

[69] Berdin-berdin, noski, 1733ko edizio bietan, hots, Lyon-ekoan eta Avignon-ekoan.

[70] Ezin ahantz daiteke Galliffeten edizioetako Jesusen Bihotza oso antzekoak ziren irudien bitartez bilakatu zela ohiko esparru penintsularrean (ikus, esaterako, Loyola, 1735). Baina Bihotza, izan, guztietan berdintsua bazen ere, inguruko osagarriek mar- katzen zuten desberdintasuna, honako honetan bezala.

devocion al Sagrado Corazón de Jesús (Bartzelona, 1741) delakoaren lehen liburukoa⁷¹.

Hori guztia baieztatu eta gero, irakurleak bere aldetik erkatu eta berretsi beharko du hemen esandakoak oro, ez baitugu irudiak eskaintzeko aukerarik izan.

11. Eta azkentza

Honen guztiaren ondorioz oharkizunik erantsi beharko balitz, aurreneko atalean planteatutako hipotesien esparrurantz itzularaziko gintuzkeen isla-efektuarena litzateke nabarmenena, bukaera-hasierarik gabeko unibertso biribil eta autoelikatu baten barruan balego bezala aurkitzen baitu irakurleak bere burua honelako irakurketa-bidaietan.

Edo bestela esan, erlijiozko literaturak mendetan zehar baliatu izan dituen barne-bide eklektikoen erakusgarri baino ez ohi dira horrelakoe-tan atzematen diren testu-erlazioak, dependentziak eta zorrak. Eta, jakina, erreferentzia bibliografiko zaharrago zein modernoagoetatik abiatu, Mikelestorenaren *Zerura nahi duenak har dezakeen bide erraza* liburua nekez izan zitekeen horren lekuko berresle aparta baizik.

Hipotesi hori egiaztatzeko asmoarekin ekin zitzaion honako lan honi, eta atalez atal erdietsitako emaitzek ez dirudi –zorionez, tamalez– ezer funtsezko edo garrantzizkorik gezurtatu dutenik.

Aramaion, 2019ko uztailaren 21ean

[71] Bitxia bada ere, Croisetek urte berean (1741ean) plazaratu zuen *La Devotion au Sacré Coeur de notre-Seigneur Jesus-Christ* (Lyon, Bruyset Anaiak) edizioak ez du Bihotzaren irudirik aurkezten.

12. Bibliografia

- Altuna, P. (1982). *Mendibururen idazlan argitaragabeak. Edizio kritikoa*, I eta II. Bilbo: Euskaltzaindia & Ed. Mensajero.
- Altuna, P. (1984). La auténtica biblioteca de Larramendi. *Muga* 28, 66-81.
- Alzola, N. (1979) [1967]. Notas bio-bibliográficas sobre J. A. Miquelestorena. *La Gran Enciclopedia Vasca*, II, 244-246.
- Altzibar, X. (1991). Kardaberazen bizkaierazko dotrina: 1783ko edizioa. *ASJU* 14-1, 259-276.
- Anonimoa. (1821). *Meditaciones para el Santo Sacrificio de la Misa: oraciones para la confesion, comunion y visita al SSmo. en las cuarenta horas, con otras nuevamente añadidas, Sacadas de varios autores*. Bartzelona: Brusi.
- Arzak, A. & Soraluze, P. M. (1894). Arqueología guipuzcoana. Hernani. El monasterio de san Agustín (Continuación). *Euskal-Erria. Revista Bascongada* 30, 572-576.
- Astorgano, A. (d.g.). *Agustín de Cardaveraz. Biografías*. Real Academia de la Historia.
<<https://dbe.rah.es/biografias/19971/agustin-de-cardaveraz>>
- Astorgano, A. (2009). *La literatura de los jesuitas vascos expulsos (1767-1815)*. Madril: BAP.
- Astrain, A. (1925). *Historia de la Compañía de Jesús en la asistencia de España. Tom. VII. Tamburini, Retz, Visconti, Centurione 1705-1758*. Madril: Razón y Fe, 1925.
- Buleo, M. I. (2017). *El Viacrucis tradicional. Revisión histórico-artística sobre el origen y evolución de las catorce estaciones de la Cruz. Repercusión iconográfica en los temas de la Pasión*. Doktorego-tesia, Universitat Politècnica de València.
<<http://hdl.handle.net/10251/90543>>
- Caro Baroja, J. (1932). Monumentos religiosos de Lesaca. *Anuario de Eusko Folklore* 12, 7-58.
- Croiset, J. (1734). *La Devoción al Sagrado Corazón de Jesús*. Iruñea: Jose Joaquin Martinez.
- Croiset, J. (1741a). *La Devoción al Sagrado Corazón de Jesús*. Bartzelona: Mauro Martí.
- Croiset, J. (1741b). *La Devotion au Sacré Coeur de notre-Seigneur Jesus-Christ* (Lyon, Bruyset Anaiak.

- Croiset, J. (1743). *Retraite spirituelle pour un jour de chaque mois [...] Nouvelle Edition, revûe, corrigée & augmentée des Prières de Matin & du Soir, d'un Exercice durante la sainte Messe, & de plusieurs Instructions & Prières pour la Confession & la Communion*, I. Paris: Jean-Baptiste Coignard.
- Da Zedelgem, T. (2004) [1949]. *Saggio storico sulla devozione alla Via Crucis*. Sacri Monti: Centro di documentazione.
- Da Porto, L. (1732). *Via Sacra, explicada, e iluminada con las declaraciones hechas por la Santidad de N. SS. P. Papa Clemente XII*. Bartzelona: Juan Piferrer.
- Da Porto, L. (1758). *Via Crucis explanado*. Madril: Manuel Fernandez-en alarguna.
- Diez de Ulzurrun, P. (1960). El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828. *Euskera* V, 377-403.
- Galliffet, J. (1733). *L'excellence de la Devotion au Coeur adorable de Jesus-Christ, avec le Memoire qu'a laissé de sa Vie la V.M. Marguerite Alacoque, Religieuse de la Visitation*. Avignon: Franç. Jos. Domergue.
- Gómez, F. (2008). El Viacrucis en Lorca. *Murgetana* 118, 75-97.
- Hidalgo, B. (1995). *Hitzen ordena euskaraz*. Doktoretza-tesia, EHU, <[http:// www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/bititor_hidalgo.pdf](http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/bititor_hidalgo.pdf)>
- Irazusta, J. (1739). *Doctrina christiana equin zuana erdaraz, Aita Gaspar Astete, Jesuitac. Ipini du Eusqueraz Don Juan de Yrazuzta, Erretore Hernialdecoac, ceña dan Provincia Guipuzcoacoan, bere Feligresiac aurrari Doctrina eracusteco; eta añaditcen dio Encanacioco, eta Eucaristiaco Mysterioen explicacioa, baita ere confesio on baten condicioac, eta Acto Fedeco, Esperantzaco, eta Caridadecoac*. Iruñea: Joseph Joaquin Martinez.
- Iturbide, J. (1997). La edición navarra del *Año Christiano* de Jean Croiset. Un testimonio de venta de libros por suscripción en el siglo XVIII. *Príncipe de Viana* 210, 191-222.
- Iturbide, J. (2015). *Los libros de un reino. Historia de la edición en Navarra (1490-1841)*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Iturbide, J. (2016). La biblioteca de un próspero pamplonés del Siglo de las Luces. El 'hombre de negocios' Juan Francisco Garísoain (1695-1750). *Huarte de San Juan. Geografía e Historia* 23, 157-194.
- Kardaberaz, A. (d.g.: c.1762). *Christauaren Doctrina, Aita Astetec erdaraz, eta guero Aita Agustin Cardaberacec euscaraz arguitara emana*. Donostia: Lorenzo Josef Riesgo Montero.

- Larramendi, M. (1882). *Corografía de Guipúzcoa*. Bartzelona: J. Subiranaren alarguna eta seme-alabak.
- Loyola, J. (1735). *Thesoro escondido en el Sacratissimo Corazón de Jesus*. Bartzelona: Maria Marti alarguna.
- Loyola, J. (1736). *Tesoro escondido en el Sacratissimo Corazón de Jesus*. Madril: M. Fernandez.
- Loyola, J. (1737). *Tesoro escondido en el Sacratissimo Corazón de Jesus*. Donostia: arg.g.
- Loyola, J. (d.g.: 1738). *El Corazon Sagrado de Jesus*. Bartzelona: J. Pablo eta M. Martiren ondorengoak.
- Loyola, J. (1739). *Meditaciones del Sagrado Corazon de Jesus*. Valladolid: Imprenta de La Congregación de la Buena Muerte.
- Luengo, M. (1767-). *Colección de papeles varios*. Loiolako Historia Artxiboa, XVIII. mendeko jesuiten eskuizkribuak, X. apal.
- Mendiburu, S. (1747). *Jesusen Bihotzaren Debocioa*. Donostia: B. Riesgo Montero.
- Mendiburu, S. (1760). *Jesusen amore-nequeei dagozten cembait otoitz-gai*. Iruñea: Juan Antonio Castilla.
- Mendiburu, S. (1762). *Euscaldun onaren viciera, mezaren entzun-videlabur erreza, errosarioco amarrecoen asiera eta cembait bederatz-urren edo novena*. Iruñea: Joseph Rada.
- Mendiburu, S. (1982) [1765]. Carta del P. Mendiburu al R.P. Prov. Idiaquez. 1765. in Altuna 1982, II, 363-379.
- Mestre, A. (1996). Reacciones en España ante la expulsión de los jesuitas de Francia. *Revista de Historia Moderna* 15, 101-128.
- Mikelestorena, J. A. (1749). *Cerura nai duenac ar dezaquean vide erraza*. Iruñea: Martinez.
- Mikelestorena, J. A. (1751). *Cerura nai duenac ar dezaquean vide erraza*. Iruñea: G. Anchuela (Olaso Dorrea Sorrerakundearen jabetzapeko dokumentua, Euskaltzaindiaren Azkue Liburutegian kontsultagai).
- Mikelestorena, J. A. (1754). *Cerura nayduenac ardezaquean, vide erraza*. Iruñea: Martin Joseph Rada.
- Mikelestorena, J. A. (d.g.). *Cerura nai duenac ar dezaquen vide erraza*. Iruñea: M. J. Rada. <<http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/8886>>

- Mikelestorena, J. A. (d.g.). *Cerura nay duenac ar dezaquean, vide erraza*. Iruñea: Longás.
<<http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/8884>>
- Ortega, E. (2017). Culto e iconografía de los corazones de Jesús y María en el ámbito jesuítico vasco-navarro. *Ars bilduma* 17, 89-108.
- Perez, A. (1947-1964). *Ensayo de bibliografía Navarra desde la creación de la imprenta*. Iruñea: Institución Príncipe de Viana, 9 lib.
- Revuelta, M. (2008). *La Compañía de Jesús en la España Contemporánea. Tomo III. Palabras y fermentos (1868-1912)*. Madril: U.P.C.-Sal Terrae-Mensajero.
- Salaberri, P. (2019). Mikelestorenaren *Cerura nai duenac* liburuaren lehen edizioa (1749). *Karmel* 308, 29-70.
- Salaberri, P. (prentsari). Mikelestorenaren *Zerura nahi duenak* liburuaren edizioak mintzo.
- Santidrián, S. (2018). La Pasión de Cristo explicada por un médico fisiólogo. <<https://www.primeroscristianos.com/la-pasion-de-cristo-explicada-por-un-medico-fisiologo/>>
- Soltész, K. (2009). *Leonardo Da Porto Maurizio missionario con un cuore da eremita*. Erroma: Città Nuova.
- Telletxea, J. I. (1967). Traducción al euskera del catecismo del P. Astete. Larramendi y Mendiburu. *Euskera* XII, 301-314.
- Telletxea, J. I. (1990). Cardaveraz, Larramendi y Mendiburu, in M. Larramendi (Telletxea Idigorasek edizioa, sarrera, oharrak eta eranskina]: *Escritos breves. Obras del padre Larramendi. Edición, introducción, notas y apéndice por J. Ignacio Tellechea Idígoras*. Donostia: Soc. Gip. Ed. 573-580.
- Uriarte, J. E. (1880). *Principios del reinado del Corazón de Jesús en España*. Madril: B. M. Araque.

Helbide informatiko osagarriak

<http://basdisyn.net/Bas&Be/biv/?o=properties&id=41&h=eu>

https://ec.aciprensa.com/wiki/Catequesis_para_niños:_Catecismo_del_Sagrado_Corazón_de_Jesús

13. Eranskinak

I. ERANSKINA

(Mikelestorena, 1749, 96-109)

JESUSEN BIOTZAREN BEDERATZI-URRENA

Bederatci urren hau assi oi da Corpus Christi egunean, acaba dedin Jesusen Biotzarenean. Anitcec eguin oi dute illoro ere, assitcen dutela illaren azqueneco ostegunean, ta acabatcen ill berriaren lembicico ostiralean.

Bederatci-urrena eguiten den egunetan eguin bear dira beste egunetan baño cembait obra on gueiago.

Lembicicoa izan diteque ongui confessatu, ta comulgatcea.

Bigarrena, bost aldiz, edo dezaqueane-tan, joatea Jesus Sacramentatua Elizan ecustera: an dion amorea cembat estimatcen duen, ta gaizqui comulgatcen diranac eman derozten sentimentuen penez dagoela, aditcera ematera.

Irugarrena, bere mihi, begui, beharri, eta gañeraco sentiduac cuidadoz gordetcea; eta osasunac laguntcen badio, edo uzten badiote eguitecoac, baruren bat edo beste ateratcea, edo edoecin videz gorputza cerbait necatcea.

Laugarrena: iracurtcen, edo leitcen, eta Jesusen Biotceco neque, amoretan pensatcen, cerbait dembora passatcea.

(Loyola, 1736, 137-158; 1737, 100-115)

NOVENA AL SACRATISSIMO CORAZON DE JESUS

El tiempo mas proprio serán los nueve dias que ay desde el día del Corpus, hasta el [...] día, que. señalò el mismo Jesus para celebrar la principal fiesta de su Corazón. También se podrá empezar todos los ñultimos Jueves de cada mes: y acabarse el Viernes primero del mes siguiente [...].

Los obsequios serán los mismos que se acostumbbran en otras novenas, y más principalmente los siguientes [...].

1.- Confesar y comulgar el viérnes primero de cada mes [...]. 2.- Visitar en este mismo dia cinco veces al Santísimo Sacramento con estas particulares y expresas intenciones: la primera, en acción de gracias por la institución de este adorable Sacramento [...]; la tercera, en satisfacción de las injurias cometidas por los herejes contra este Sacramento [...]. 3.- Tener algún rato de oracion, considerando el infinito amor que nos tiene el Corazon de Jesus: leer en algún libro [...]. 4.- Hacer alguna limosna ú otra cualquiera obra de caridad, humildad, mortificación, etc. [...]

BEDERATCI URRENAREN ASITCEA

*Al badedi equin bear da bederatci-ur-
ren hau edo Sacramentu Santuaren, edo Jesu-
sen Biotzaren Estamparen baten aitci-
nean, edo abrean. Lembicico otoitz, edo
oracioa asitcen da ciñatu, ta Nere Jesu
Christo Jauna, &c. pag.5. erran ta on-
doan.*

EGUNORO LEMBICICO LECUAN
ESSAN BEAR DEN OTOITZA

Gure Jesus maitea, zure Biotzari Tri-
nidade guciac eman ciotzan graciazco
ondasunac gatic, iguzu zurea diru-
dien biotz garbi bana, bederatci urren
onetan escatu bear dizugun, ta conve-
ni zaicula zuc daquizun guciarequin.

LEMBICICO EGUNEAN BAICIC ESSAN
BEAR EZ DEN OTOITZA

Gure biotceco Jesus Ona, gure ozta-
sun, ta utseguiteac gu gandic quen-
tceco cere Biotcean duzun ansia, ta
deseo andia gatic, bero zazu cere
amorearen suan gure biotza, ta lagun
zaguzu, gure damu, ta sentimentua-
requin zure Biotceco sentimentu, ta
nequeac arintcen; ta ez arren ucatu
bederatci urren onetan escatcen du-
gun gauzaric. Ala guerta dedilla.

*Orain essan bear dira iru Aita gure, &c.
eta iru Ave Maria, &c. Jesusen Biotzaen
iru señaleac aditcera ematen duten amo-
re, ta penen icenean.*

DIA PRIMERO

*Estando de rodillas delante del Santísimo
Sacramento, ó de alguna imagen del Co-
razon Sagrado de Jesús, ó de algún retrato
de este Señor, hará con mucha devocion el
Acto de Contrición, y dirá despues:*

¡Oh Corazon divinísimo de mi amado
Jesús, en quien toda la Santísima Tri-
nidad depositó tesoros inmensos de
celestiales gracias! Concededme un
corazon semejante á vos mismo, y la
gracia que os pido en esta Novena, si
es para mayor gloria de Dios, vuestro
sagrado culto y bien de mi alma.
Amen.

ORACION PARTICULAR
PARA EL PRIMER DIA

¡Oh Corazon Sacratísimo y melifluo
de Jesús, que con ferventísimos de-
seos y ardentísimo amor deseáis co-
rregir y perfeccionar la sequedad y ti-
bieza de nuestros corazones! Infla-
mad y consumid las frialdades é im-
perfecciones del mió, para que se
abra en vuestro amor: dadme la
gracia de resarcir las injurias é ingrati-
tudes hechas contra vos, oh amante
Corazon, y la que os pido en esta No-
vena [...] Amen.

*Aquí rezará tres Padre nuestros y tres
Ave Marías, en reverencia de las tres in-
signias de la Pasión [...]*

EGUN GUCIETAN AITA ETERNOARI
EGUIN BEAR ZAION OTOITZA

Aita Eternoa, bitarteco emanik ecin gueiagoraño nai dizun zure Seme maitearen Biotza, escatcen dizugu, argui ditzatzula, zu ezagutu, ta maitatceco, itsuturic vici diranac; artean, ta beti nai cinduzquegu gucien ice-nean ezagutu guc, eta gogotic maitatu. Iduqui zatzu cere gracian bataiaturic dauden guciac, eta ecarri gracia ren arguira, argui onetatic urrun dabilzanac. Ez dezala arren bateg ere Jesus Ona ezagutu, ta maitatu bague gaurguero utzi. Guciac gatic il cen ezquero, guciac sar ditecela beragatic Ceruan. Beraren Biotcean sarturic utci nai guenituque gure aide, ta adisquide, guc zor diegun, ta guri ongui, edo gaizqui nai diguten guciac; guciac ar dezaten zure gandic emen gracia, ta beste munduan gloria. Ala guerta dedilla.

Emen escatcen da, Jesusen Biotza bitarteco arturic, erditsi nai den gucia. Guero essaten da:

Aña. Improperium expectavit Cor meum, & miseriam, & sustinui, qui simul contristaretur, & non fuit, & qui consolaretur, & non inveni.

V. Discite à me, quia mitis sum, & humilis Corde.

R. Et invenietis requiem animabus vestris.

DESPUES DIRA AL ETERNO PADRE LA
ORACION SIGUIENTE, COMUN PARA
TODOS LOS DIAS

¡Oh Padre Eterno, por medio del Corazon de Jesús [...], llego á Vuestra Majestad; por medio de este adorable Corazon, os adoro por todos los hombres que no os adoran; os amo por todos los que no os aman; os conozco, por todos los que voluntariamente ciegos, no quieren conoceros: por este divinísimo Corazon deseo satisfacer á Vuestra Majestad todas las obligaciones que os tienen todos los hombres. Os ofrezco todas las almas redimidas con la preciosa sangre de vuestro Divino Hijo, y os pido humildemente la conversión de todas [...]. No permitáis que sea por más tiempo ignorado de ellas mi amado Jesús; haced que vivan por Jesús, que murió por todas. Presento también á Vuestra Majestad sobre este santísimo Corazon á vuestros siervos [...], y os pido los lleneis de su espíritu, para que, siendo su protector el mismo deífico Corazon, merezcan estar con vos eternamente. Amen.

Hará despues la petición fervorosamente por medio del Sagrado Corazon de Jesús, y concluirá [...]

Aña.—Improperium expectavit cor meum et miseriam: et sustinui qui simul contristaretur, et non fuit; et qui consolaretur, et non inveni.

V. Discite a me, quia mitis sum et humilis corde: Alleluja.

R. Et invenietis requiem animabus vestris: Alleluja.

OREMUS

Domine Jesu, qui ineffabiles Cordis tui divitias Ecclesiae Sponsae tuae singulari dilectionis beneficio aperire dignatus es, concede propitius, ut gratiis coelestibus, ex hoc dulcissimo fonte manantibus, corda nostra ditari, ac recreari mereantur. Qui vivis, & regnas in saecula saeculorum. Amen.

EMEN, TA COMUNIOCO EGUNETAN
BEINTZAT ESSAN BEAR DEN,
TA ANITZ VALIO DUEN OTOITZA

Jesusen Anima, virtutez bete nazazu.
Jesusen Biotza, amorez erre nazazu.
Jesusen Gorputza, salva nazazu.
Jesusen odola, amorez zora nazazu
Jesusen Biotceco ura, garbi nazazu.
Jesusen icerdia, gracizco viciz bete
nazazu
Jesusen Passioa, indarsu eguin
nazazu.
Nere Jesus Ona, adi nazazu.
Zure llaguetan, zure Biotzaren
erdian gorde nazazu.
Ez nadilla ni etsaien escuetan erori.
Nere eriotceco orduan deytu nazazu.
Zure gana eraman nazazu.
Zure Santuequin alaba zaitzadan beti
secula gucian.

BIGARREN EGUNECO
BIGARREN OTOITZA

Jaincoac gugana etortceco, ta beregana eramateco ate, ta videtzat artu zaytuen Jesusen Biotza, egon zaytez beti idiquia, ta zabaldua, noiz nay sar gaytecnen zure Aytagana, zu maytateco bear dugun graciaeren esque. Iguzu zure penen pena andi bat, eta

ORATIO

Domine Jesu, qui ineffabiles Cordis tui dividas, Ecclesiae Sponsas tuae, singulari dilectionis beneficio aperire dignatus es: concede propitius, ut gratiis coelestibus ex hoc a_tticissimo fonte manantibus corda nostra ditari ac recreari mereantur. Qui vivis et regnas Deus in sécula saeculorum. Amen.

ALGUNAS PRECES PIADOSAS [...]
*Puédese rezar á honor
del Sagrado Corazon [...]*

Alma de Cristo, santifícame.
Corazon de Cristo, enciéndeme.
Cuerpo de Cristo, sálvame.
Sangre de Cristo, embriágame.
A g u a del costado de Cristo, lávame.
Pasión de Cristo, confórtame.
¡Oh buen Jesús, óyeme!
Entre tus llagas escóndeme.
No permitas que me separe de ti.
Del enemigo maligno defiéndeme.
En la hora de mi muerte llámame.
Y manda que venga á ti,
Para alabarte con tus Santos
En los siglos de los siglos. Amen.

DIA SEGUNDO

Todo como el primer dia, mudando la segunda oracion.

¡Oh Corazon amabilísimo de Jesus, celestial puerta por donde nos llegamos á Dios, y Dios viene á nosotros! Dignaos de estar patente á nuestros deseos y amorosos suspiros, para que, entrando por vos á vuestro Eterno Pa-

orain escatcen dizugun gucia. Ala guerta dedilla.

IRUGARREN EGUNECO
BIGARREN OTOITZA

Ur garbizco iturri Jesusen Biotz andia, egarritz itotzen gaude, edo zure virtute, eta devociozco urez asse nayez. Nay guenuque dembora berean, Aldare Santuan mundu guciac eguin diezquitzun videbague, edo injurien damu andi bat, bayta orain escatcen dizugun guacia [sic] ere. Ala guerta dedilla.

LAUGARREN EGUNEOA

Jesusen Biotz garbi, virtute, ta Santidandezco ispillu ederra: nay guenuque, zuri beguira gaudela, itz, asmo, lan, ta gogo gucietan zure irudico biotz batequin guelditu, bayta artu ere, gu gatic anitzetan, ta nion baño gueyago Aldareco Sacramentu Santuan artu dituzun videbague gucien damu andi bat, egun onetan escatcen dugun guciarequin. Ala guerta dedilla.

BOSTGARREN EGUNEOA

Gure gauza, ta lan onai azqueneco izatea, edo edertasuna ematen diezun, ta Biotz bera duzun, Jesus On maytagarria, utcen [sic] ditugu guciac zure escuetan, molda ditzatzun, ta utzi zure Aytaren beguietara atera dittezquean bezala; ta escatcen dizugu, diguzula zure escua, munducoen escutic artu dituzun videbagueu damu, ta sentimentu andi bat artceco, orain

dre, recibamos sus celestiales bendiciones y copiosas gracias para amarnos. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingratitude hechas contra vos [...], y la que os pido en esta Novena [...]. Amen Jesus.

DIA TERCERO

¡Oh Corazon santísimo de Jesús, [...] fuente de aguas vivas! Concededme [...] que beba de vos el agua dulce y saludable de la verdadera virtud y devoción que apaga la sed de todas las cosas temporales. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingratitude hechas contra vos [...], y la que os pido en esta Novena [...]. Amen.

DIA CUARTO

¡Oh Corazon purísimo de Jesús, espejo cristalino en quien resplandece toda la perfección! Concededme que yo pueda contemplaros perfectamente, para que aspire á formar mi corazon á vuestra semejanza en la oracion, en la acción y en todos mis pensamientos, palabras y obras. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingratitude hechas contra vos [...], y la que os pido en esta Novena [...]. Amen.

DIA QUINTO

¡Oh Corazon dulcísimo de Jesús, órgano de la Trinidad veneranda, por quien se perfeccionan todas nuestras obras! Yo os ofrezco las mias, aunque tan imperfectas, para que, supliendo vos mi negligencia, puedan aparecer muy perfectas y agradables ante el divino acatamiento. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingratitude hechas contra vos, oh amante Corazon,

escatcen dizugun favorearequin batean. Ala guerta dedilla.

SEIGARREN EGUNECOA

Bear duguna Jaincoari escatceco Eliz eder bat cere Biotcean utzi diguzun Jesus amorez betea: milla esquer zuri Eliza onetan arquitcen dugun atseguin, contentu, ta dichagatic. Ortic atera bague, nay guenituque gure egunac acabatu; nay guenuque, or vici garala, gure damuarequin zure damu, ta penac arindu, ta zure escutic bear ditugun gauza guciac artu. Ala guerta dedilla.

ZAZPIGARREN EGUNECOA

Zure icenean, ta zure Biotceco amoreac gatic escatcen zayon gauzaric utcatzen [ez] daquien Aytaren Seme Jainco Guizon eguiazcoa, zu bitarteco emanic, eta zure Aldareco videbagueen damu, ta sentimentuz beteric, escatcera goaz, erditsi nay duguna. Lagun zaquizquigu, uca ez diezagun beñere, escatcen dugun gauzaric. Ala guerta dedilla.

ZORZIGARREN EGUNECOA

Gure amorez urtcen zauden Jesusen Biotz ederra, nay guenuque gueldi litecen gure, ta gucién biotzac su orretan urtuac, amorez erantzuteco zure amoreari. Ez arren au ucatu, ez eta orain escatcen dugun gauzaric ere. Ala guerta dedilla.

y la que os pido en esta Novena [...]. Amen.

DIA SEXTO

¡Oh Corazon amplísimo de Jesús, templo sagrado donde me mandais habite con toda mi alma, potencias y sentidos! Gracias os doy por la inexplicable quietud, sosiego y gozo que yo he hallado en este templo hermoso de la paz, donde descansaré gustoso eternamente. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingraticudes hechas contra vos, oh amante Corazon, y la que os pido en esta Novena [...]. Amen.

DIA SÉPTIMO

¡Oh Corazon clementísimo de Jesús, divino propiciatorio por el cual ofreció el Eterno Padre que oiría nuestras oraciones, diciendo: *Pídeme por el Corazon de mi amantísimo Hijo Jesús: por este Corazon te oiré, y alcanzarás cuanto me pides!* Presento sobre vos á vuestro Eterno Padre todas mis peticiones para conseguir el fruto que deseo. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingraticudes hechas contra vos [...], y la que os pido en esta Novena [...]. Amen.

DIA OCTAVO

¡Oh Corazon amantísimo de Jesús, trono ígneo y lucidísimo, inflamado en el amor de los hombres a quienes deseáis abrasados mutuamente en vuestro amor! Yo deseo vivir siempre respirando llamas de amor divino en que me abrase, y con que encienda á todo el mundo para que os corresponda amante y obsequioso. Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingra-

titudes hechas contra vos [...] y la que os pido en esta Novena [...]. Amen.

AZQUENECO EGUNECOA

Gure becatuen arrantza [sic] gurrutzeac [sic] nequez bete zaytuzten Jesus maytea, bete bear dituzu zure Biotceco amoreac gatic graciz ta Ceruco ondasunez gure biotz gogor gaistoac. Eman bear diguzu dembora berean, gure becatu itsusiac zuri eman dizuten tristuraren damu ta tristura andi bat. Eta ez arren ucatu bederatzi urren onetan escatu dizugun gauzaric. Ala guerta dedilla.

DIA NONO

¡Oh Corazon dolorosísimo de Jesús, que, para ablandar nuestra dureza y hacer más patente el amor con que padecisteis tantos dolores y penas por salvarnos, los quisisteis representar en la Cruz, Corona de espinas y Herida de la lanza, con que os manifestásteis paciente y amante al mismo tiempo! Dadme la gracia de resarcir las injurias é ingratitudes hechas contra vos, correspondiendo agradecido á vuestro amor, y la que os pido en esta Novena [...]. Amen

II. ERANSKINA

(Mikelestorena,
1749, 110-114)

JESUSEN BIOTZ
MAYTEARI

Gure gusto, gure atseguin
gure Jesus maitea;
Cere Biotceco suan
erre zazu gurea.

Gure obenac, gure loiac
lenic quendu bear dira:
Ura zara, quen itzatzu;
galdu gara bestela.
Badaquigu, zaudela
gurez amorez betea.
Cere Biotceco suan
erre zazu gurea.

Ez daude loyac utsic
gure biotz gaistoan;
busti ta ur eguiña dago
becatuen cutsuan
Garbia da, bero dago
Jesus Ona zurea:
Cere Biotceco suan
erre zazu gurea.

Aguiz dago beteric
Jesus zure Biotza:
illumbean gurea
elurra bezain otza:
Eldu gara, aguer zazu
zu ganaco videa:
Cere Biotceco suan
erre zazu gurea.

(Loyola, 1736, 158-161;
1737, 119-121)

GOZOS AL CORAZON
DE JESUS

Sagrado Imán de los Cielos,
Gloria del mejor Harpon,
¡Oh divino Corazon!
Sed centro de mis anhelos.

El fuego que amor inspira,
Buscando en la tierra
hoguera
A sus rayos, de su esfera
Hizo su hoguera y su pira.
En tí sus rayos sin celos
Forja fiel la dilección:
¡Oh divino Corazon!
Sed centro de mis anhelos.

Tú á la Divina Unidad
Ofreces templo el más puro,
Y en tí el trono más seguro
Coloca la Trinidad.
En tí adora ya sin velos
Mil misterios la razón:
¡Oh divino Corazon! etc.

En tí amor de sus riquezas
El tesoro deposita,
Y este tesoro acredita
El oro de tus finezas.
En gozos los desconsuelos
Trueca en tí la dilección:
¡Oh divino Corazon! etc.

(Loyola, d.g.:
1738, 160-163)

GOZOS AL CORAZON
DE JESUS

Escuela de perfeccion,
de Corazones modelo,
O Divino Corazon,
dad à los nuestros consuelo.

Al mundo manifestado
en trono de vivas llamas,
bien muestras quanto nos
amas
en caridad abrasado:
Tan ardiente exhalacion
ha de inflamar nuestro
hielo.
O Divino Corazon, &c.

De la Lanza la abertura
nos muestra franca la
puerta,
que para todos abierta,
nuestro refugio asegura:
No ay mas dulce habitacion
ni en la Tierra, ni en el
Cielo.
O Divino Corazon, &c.

Con la Corona, ceñido
de Espinas nos significas,
que pues amante te
explicas
te lastìma nuestro olvido:
Nuestra vil desatencion
causa en ti tal desconsuelo,
O Divino Corazon, &c.

<p>Noizbait, noizbait arquitu dut bular ori idiquia! Sartuco naz, ar nazazu Biotcean gucia. Nere icaren, nere otzen berotceco labea: <i>Cere Biotceco, &c.</i></p>	<p>Cuando á tu amor desafía Mi rebelde ingratitud, Para darme la salud Tú padeces la agonía. En tí se ahogaron mis duelos Con sangrienta inundación: <i>¡Oh divino Corazon! etc.</i></p>	<p>Puesto en la Cruz te has mostrado amoroso, y condolido, pues à penas concebido, fue tu amor crucificado: De acabar la Redencion te angustiava el desvelo. <i>O Divino Corazon, &c.</i></p>
<p>Zure suac, zure garrac auts eguiñen naute ni? Guerotzic egoin ninzaque amorez urtcen beti, Jesus zu zauden ezquero gure amorez errea: <i>Cere Biotceco, &c.</i></p>	<p>En tí, muerto el amor vivo, Padeció cruel herida, Para que en ella la vida Halle el pecho más esquivo. Ella puerta á mis consuelos Es de comunicación: <i>¡Oh divino Corazón!etc.</i></p>	<p>Mostrandote transparente como espejo cristalino, descubre el Amor Divino su mas interior patente: De tu fina dileccion se vé el Mysterio sin velo. <i>O Divino Corazon, &c.</i></p>
<p>Au cer da? Cer penac dira dituzanac barrendic! zure Biotza utzi dute dena nequez beteric! Damuz nago, urriqui dut zu orrela ecustea. <i>Cere Biotceco suan, &c.</i></p>	<p>Oh imán de los corazones, Inflama el mió amoroso, Y será crisol glorioso T u Pasión de mis pasiones. Tú sólo de mis desvelos Te llevarás la atención: <i>¡Oh divino Corazon!</i> <i>Sed centro de mis anhelos.</i></p>	<p>Viernes depues de la octava del Corpus has señalado sea el dia consagrado, que tu cariño anhelava: Unirte en la Comunion con nosotros es tu anhelo. <i>O Divino Corazon, &c.</i></p>
<p>Zure Biotza arquitcen da lantzaz erdiratua: nere culpen ezpata da zure erdiratzallea. Damuz ardira baledi nere barren tristea! <i>Cere Biotceco suan, &c.</i></p>	<p><i>Sed centro de mis anhelos.</i></p>	<p>La copia de bendiciones liberal has ofrecido al Devoto, que rendido darte quiera adoraciones, Y essa cordial devocion promueva en otros con zelo. <i>O Divino Corazon, &c.</i></p>
<p>Arantza zorrotzac baicic ez dezu nere escutic: nere culpen aratzequin dena zaude odolturic. Ah ni baldin banengo negar damuz assea! <i>Cere Biotceco suan, &c.</i></p>	<p>Acudiendo à tal Sagrario, ha ofrecido el Padre Eterno oír con amor Paterno los ruegos del Novenario: Por ti sube la oracion à lo mas alto de un buelo. <i>O Divino Corazon, &c.</i> Que en España reynarias</p>	

Gure culpac eguin dute
 Gurutze sendor Orì:
 culpac ezartcen diote
 zure Biotz Onarì.
 Culpa gaisto, oben gogor
 oben culpa nerea!
Cere Biotzeco, &c.

Cer nai duzu? Certan zaude,
 Jesus Ona Aldarean?
 artzen dago charqueric
 amorezco lecuan.
 Charquericen pena nai du,
 nai du gure amoreà.
Cere Biotzeco suan, &c.

Ez ote dut maitatuco
 Jesus zure biotza?
 Nic artuco ez ote dut
 zure nequeen damuà?
 Esque nator, zabal zazu
 Biotzeco Atea.
*Cere Biotzeco suan
 erre zazu gureà.*

LAUS DEO

dixiste, y principalmente;
 cumplies ya amorosamente
 tan propicias profecias:
 Tu copiosa bendicion
 harà feliz nuestro suelo.
O Divino Corazon, &c.

Pides agradecimiento
 à tu amor, y en recompensa
 de la ingrata, y vil ofensa
 esse reconocimiento:
 De ti la meditacion
 ha de ser nuestro desvelo.
O Divino Corazon, &c.

Centro de nuestra aficion,
 dulce imàn de nuestro
 anhelo,
*O Divino Corazon,
 dad à los nuestros consuelo.*

III. ERANSKINA

(Mikelestorena, Longasen ed., d.g.,
88-92)

ACTO FEDECO, ESPERANTZACO,
ETA CARIDADECOAC,
CEÑAC EGUIN BEHAR DIRADAN
URTEAN BEIN GUCHIENA

Acto Fedecoa

Sinisten det dala Jaungoico eguiazco bat, eta iru Persona diferenteac, ceñac diraden Aita, eta Semea, eta Espiritu Santua. Sinisten det Trinitade Santisimoco bigarren Persona eguin zana Guizon Maria Santisimaren entraña garbietan Espiritu Santuaren obraz, eta virtutez, guelditcen zala Señora Soberana au Virgiña, Semea eguin baño leen, eguitean, eta eguin ezquero. Sinisten det Jaun onec pade-citu zuana, eta iltzana guc [sic] salvatceagatic; piztu zana illen artetic irugarren egunean, igo zana Ceruetara, eta etorrico dana viciac, eta illac juzgatcera: au da, onac premiatcera, eta egaitzac castigatcera. Sinisten det Aldareco Sacramentu Santuan dagoana Jesu-Christo gure Jauna Jaungoico, eta Guizon eguiazcoa, Ceruan dagoan becela. Sinisten det Ama Eliza Santa Catolica Erromacoac sinisten duan guztia, eta fede onetan nai det vici, eta il.

Acto Esperantzacoa

Daducat esperantza Jaungoicoagan, barcatuco diuztala nere pecatu guztia, eta emango didala bere gracia, eta Gloria, bere misericordia infinitoagatic, Jesu-Christo nere Jaunaren

(Irazusta, 1739, or.g.)

ACTO FEDECO, ESPERANTZACO,
ETA CARIDADECOAC,
CEÑAC EGUIN BEAR DIRADAN
URTEAN BEIN GUCHIENA

Acto Fedecoa

Sinisten det dala Jaungoyco eguiazco bat, eta iru Persona diferenteac, ceñac diraden Aita, eta Semea, eta Espiritu santua. Sinisten det Trinitade Santisimoco bigarren Persona eguin zana Guizon, Maria Santisimaren entraña garbietan, Espiritu Santuaren obraz, eta virtutez, guelditcen zala Señora soberana au Virgina, Semea eguin baño leen, eguitean, eta eguin ezquero. Sinisten det Jaun onec pade-citu zuana, eta iltzana guc [sic] salvatceagatic; piztu zana illen artetic irugarren egunean; igo zana Ceruetara, eta etorrico dana viciac, eta illac juzgatcera: au da, onac premiatcera, eta gaitzac castigatcera. Sinisten det Aldareco Sacramentu Santuan dagoana Jesu-Christo gure Jauna, Jaungoyco, eta Guizon eguiazcoa, Ceruan dagoan becela. Sinisten det Ama Eliza Santa, Catolica, Erromacoac sinisten duan guztia, eta Fede onetan nai det vici, eta il.

Acto Esperanzacoac

Daducat esperantza Jaungoycoagan, barcatuco diuztala nere pecatu guztia, eta emango didala, bere gracia, eta Gloria, bere misericordia infinitoagatic, Jesu-Christo nere Jaunaren

merecimentuac gatic, eta aren Ama Santisimaren erregruac gatic, eguiten badet nere partetic obligacio dedana, eta eguin dezaquedana, ceña dan penitencia eguiazcoa.

Acto Caridadecoac

Amatcen det Jaungoicoa beste gauza guztiac baño gueiago eta naiago ditut galdu guztiac aren Divina Magestadea baño. Eta nai nuque amatu, munduco justu guztiac, eta Ceruco Bienaventuradu, eta Serafin guztiac amatcen duen becela. Eta posible baliz nai nuque amatu, beraren Ama, ta nere Señora Maria Santisimac amatcen duan becela. Ez amatua, ofenditua, ezatea aimbeste ofenditcen duenac, eta guztiac ez amatcea, aren Divina Magestadea, bere dana izanagatic, damu det nere bihotz guztitic, eta proponitcen det enmendatcea, aren gracia mediante dala.

FIN

merecimentuac gatic, eta aren Ama Santisimaren erregruacgatic, eguiten badet nere partetic obligacio dedana, eta eguin dezaquedana, ceña dan penitencia eguiazcoa.

Acto Caridadecoac

Amatcen det Jaungoycoa beste gauza guztiac baño gueyago, eta nayago ditut galdu guztiac aren Divina Magestadea baño. Eta nai nuque amatu, munduco Justu guztiac, eta Ceruco Bienaventuradu, eta Serafin guztiac amatcen duen becela. Eta possible baliz, nai nuque amatu, beraren Ama, ta nere Señora Maria Santisimac amatcen duan becela. Ez amatua, ofenditua, ezatea aimbeste ofenditcen duenac, eta guztiac ez amatcea aren Divina Magestadea, bera dana izanagatic, damu det nere bihotz guztitic, eta proponitcen det emendatcea, aren gracia mediante dala.

IV. ERANSKINA

(Mikelestorena, 1794)

MEZA ASSITCERACOAN

Ezagutcen dut, nere Jauna, ta Jabea ni bezain gaizqui vicitu denac ez luquea-la, ni nagoen lecuan egon bear; baña zuc utci nazun ezquero emen sartcen, Meza ematera doan Apayzaren otoizequin batean escatu bear dizut nere becatuen barcacioa.

Aytorcen dut gogotic Ceruaren, ta lurraren, Ama Virginaren, San Miguel Aingueru, San Pedro, San Paulo, ta Ceruan artquicen [sic] diran gucien beguietan, peccatore nazala, ta aguitz andia; baña gaur danic diot artu ditudala beguitan, ta nay ditudala seculaco utci diranac; ta bitarteco emanic zuri, nere Jainco maytea, Virginia bera, gañeraco Ceruan diranequin, escantcen [sic] dituz [sic] biotz humil damuzco batequin, gueldi ditecela guciac barcatuac (36-37. or.).

APAYZA ALDARERA IGATEN
DENEAN

Garbi zazu, Jauna, nere becatuen loya, enzun dezadan biotz garbi batequin assi den Meza. Bai arren nigatic, eta gañeraco Cerucoac gatic ez-badere, Aldare orretan bere cutsua, edo reliquiac dituzten Santuac gatic (38-39. or.).

(Croiset, 1743)

QUAND LE PRÊTRE COMMENCE
LA MESSE

Je reconnois & j'avoue, mon Seigneur & mon Dieu, que mes iniquités me rendent indigne de paroître ici devant vous, & d'assistet à ce redoutable & divin Sacrifice. Mais entrant dans l'esprit de votre Eglise, j'implore avec elle votre miséricorde, & je joins mes prieres à celles du Prêtre pour obtenir de votre misericorde, le pardon de mes péchés.

Humilié donc, & prosterné devant vous [...] je confesse à la Bieheureuse Marie toujours Vierge, à l'Archange saint Michel, à saint Jean-Baptiste, aux Bienheureux Apôtres saint Pierre & saint Paul, & à tous les Saints, que j'ai péché, que j'ai très-grièvement péché; mais je déclare [...] que je déteste tous mes péchés, suppliant la Mere de miséricorde en qui après vous, ô mon Dieu, je mets toute ma confiance, & tous les Saints, de joindre leurs prieres aux miennes por m'en obtetni le pardon (11-12 or.).

LORSQUE LE PRÊTRE MONTE
À L'AUTEL

Je vous supplie, Seigneur, d'effacer toutes mes iniquités, afin que mon coeur étant purifié, je puisse [...] assister au divin Sacrifice avec moins d'indignité. Je vous demande cette grace, ô mon Dieu, par les mérites de tous les Saints, & singuliérment de ceux dont il y a des Reliques sous cet Autel [...] (12. or.).

OTOIZETACO DEMBORAN

Jesus maiteagatic, aren Amaren, ta egungo Santuaren icenean escatcen dizugu, Jainco ona, ez dezazula ucatu Apaizac bere, ta gure oneraco escatcen dizunic. Nic escatcen dizut nere becatuen damu, ta barcacioa, ta emen, ta Ceruan zu biotcetic maitatceco gracia (44-45. or.).

EVANGELIOCOAN

Goititu naz nere Jaungoicoa, Ceru, lurrai adi erazteco, bear baliz, emain nuqueala zure Evangelio Santuco eguiac gatic nere vicia, dudan biotceco odolarequin. Evangelioac eracusten didan videba baicic ez dut nai nic artu. Copetan, aoan, ta bularrean eguin ditudan Gurutceac aditcera ematen dutena diot gogo guciarequin: diot bada, cere Evangelio garbian eracusten didazuna baicic siñistu nai ez dudala, ez dudala nai itcez adiraci, edo biotcez maitatu. Badaquit, zure itzac, eta eguiac baño len galduco dirala Cerua, ta lurra. (47-48 or.).

AUX ORAIONS

Accordez-nous, Seigneur, les graces que votre Ministre vous demande pour lui & pour nous [...] C'est au nom de notre Seigneur Jesus-Christ votre Fils; c'est par l'intercession de la très-sainte Vierge Marie, & du Saint en particulier, dont l'Eglise célèbre la Fête aujourd'hui, que je vous supplie [...] Je vous demande avec humilité [...] le pardon de tous mes péchés [...] Je vous demande votre divin amour [...], tous les graces que me son nécessaires [...] & la grace final [...] (12-13. or.).

A L'EVANGILE

[...] Je me leve debout, Seigneur, pour protester à la face du ciel & de la terre, que se suis prêt de donner ma vie pour les vérités que votre saint Evangelio m'enseigne, & que sa morale sera la règle de ma conduite. Je ne veux plus suivre d'autres maximes que les vôtres [...] Le ciel & la terre passeront: mais vos paroles, vérité éternelle, ne passeront point (16 or.).

**JosAnton Artze Harzabal:
ingurua eta poesiagintza
(1969-1979)**

*JosAnton Artze Harzabal:
the environment and poetry
(1969-1979)*

Belen ORONoz ANCHORDOQUI
Euskal Hizkuntza eta Literaturako Irakaslea

Jasotze data: 2019.09.15. Onartze data: 2019.11.17

LABURPENA

JosAnton Artzek *Harzabal* goitizena hautatu zuen garaian, une historiko arras berezia bizitzeko aukera izan zuen. 60ko hamarkada zen eta mundu mailan aldaketa sozioekonomiko zein politiko nabarmenak gertatzen ari ziren. Batetik, Euskal Herrian Francoren diktadura zegoen eta hasierako errepresio urteen ostean euskal kulturak berpizkunderantz bideratuko zuten haziak erein zituen; poetak Ez Dok Amairu (1965-1972) kantagintza berriaren talde eragiletik egin zuen lan. Bestetik, esperimentazioa izan da Artzeren funtsezko ezaugarrietako bat, poesia egiteko “beste modu bat” bilatu izan du bere hastapenetatik, guztia zalantzan jarriz, bai idazkera euskarriak bai poemak har ditzakeen formak edota hoskidetasuna (ikus-poesia edota poesia-fonetikoa landuaz). Joera esperimentalez ari naizela, Jesus Mari anaiarekin txalaparta ahanzturatik berreskuratu eta aire berriez jantzita jendaurrean ezagutzera eman zuten. Hortaz, lehenik *Harzabal* ezizena aukeratu zuen aldian bizi izandako ingurune hurbila deskribatuko dut eta, gero, orduan argitara emandako olerki-liburuak zein ikuskizunak.

Gako-hitzak: JosAnton Artze, *Harzabal*, euskal Kultur Frontea, Ez Dok Amairu, Kontrakultura, poesia esperimentalta.

ABSTRACT

When JosAnton Artze adopted the pseudonym of *Harzabal* he was living in a very special historical moment. Socio-economic and political changes were taking place worldwide in the 60s. The Basque Country was under the repressive Franco’s regime and after the first years of repression, the Basque culture started to sow the seeds of the countrys renewal; the poet contributed to this task with the music of the group Ez Dok Amairu (1965-1972). On the other hand, experimentation has been a fundamental feature of Artze, since his beginning he had looked for another way to make poetry, putting everything in doubt, from the writing support of the poem to the form it can acquire or its sonority (working on visual or phonetic poetry). Regarding the experimental trend, together with his brother Jesus Mari, he recovered the txalaparta from oblivion and bring it to fame by modernizing it. This being so, I will first describe the poet’s closest environment at the time that the pseudonym of *Harzabal* was adopted, and then I will present the poetry books he published then and his shows.

Keywords: JosAnton Artze, *Harzabal*, the Basque Cultural Front, Ez Dok Amairu, Counterculture, experimental poetry.

1. Sarrera. 2. Ingurua. 3. Poesia ardatz: sortze lana. 3.1. *Isturitzetik Tolosan barru* (1969). 3.2. *Laino guzien azpitik...* (1973) / *eta sasi guztien gainetik...* (1973). 3.3. *Baga, biga, higa* sentikaria (1969-1972). 3.4. *Ikimilikiliklik* bidekidekaria (1974-1978). 3.5. *Hitzez eta hotsez* (1978). 3.6. Txalaparta. 4. Laburbiltzea eta ondorengoak. 5. Bibliografia.

1. Sarrera

Olerkariak berak aitortua izan da, berrogeiren bat urte zituela munduaz zuen ikuspegiaren erabateko aldaketa jasan zuela; ordura arte absolutuzat zuen mundu fisikoari azkena ikusi eta erlijioa bidelagun mundu espiritualean barneratu zen, arrazionalismo mekanikotik haratago. Beste modu batean esateko, zabal egotetik, zerumugak begi-bistan jartzen ziona ikustetik, zutik jartzera, Jainkoaren deiari erantzunez, igaro zen; hori dela eta, lehen aldiz jotzen denean *Harzabal* goitizena erabili zuen (1969-1979) eta aldaketa ostean, berriz, *Hartzut* (1980-2018).

Harzabalek Europa mailako mugimendu soziokulturalak ezagutzeko aukera izan zuen, bost urte inguru igaro baitzituen bidaiatzen: Paris, Stockholm, Londres... Gerora, diktadurapeko Euskal Herrira bueltatu zen, berau bizitoki eta lantoki gisa aukeratuaz. Hori horrela izanda, oro har mundu mailan bizi izan zen giroa deskribatuko dut, baita Euskal Herrikoa ere.

Ondoren, sortze lanaren abiapuntu izan diren olerki-liburuak deskribatuko ditut, hain zuzen lehen aldiari dagozkion lau liburuak: *Isturitzetik Tolosan barru* (1969), *Laino guzien azpitik...* (1973), *eta sasi guztien gainetik...* (1973) eta *Bide bazterrean hi eta ni kantari* (1979). Bakarlanean sortutako idazki horiez gaindi, taldean hainbat ikuskizun ere sortu zituen: Ez Dok Amairurekin *Baga, biga, higa* sentikaria (1969-1972), Mikel Laboa eta Jesus Mari Artzerekin *Ikimilikiliklik* bidekidekaria (1974-1978) eta Jesus Mari anaiarekin hamaika txalaparta saio zein grabazio. *Hitzez eta hotsez* (1978) ikuskizuna lehen aldiko azkena izan zen, bakarka egindakoa, eta honetan bigarren aldirako igarobidea nabari zitekeen.

2. Ingurua

Hogeita bat urte inguru izango zituen JosAnton Artzek Jose Luis Zumeta usurbildar margolaria lagun Europaranzko bidaiari ekin zionean. Helburua Stockholmorea iristea zen eta bitartekoa, vespa bat. Parisen egin zuten lehen geldialdia eta bertan garaiko hainbat artista ezagutzeko parada izan zuten. Bigarren eskuko autoa erosteko lain biltzea zen asmoa, baina bizirauteko nahiko lan. Hala izanik, Suediarako bidaiari egin zioten motorrean; bertan lauzpabost hilabete zeramatera Zumetak Euskal Herrira itzuli beharra izan zuen, eta JosAnton Artze bakarrik geratu zen. Beranduago Londresera bidaiatu zuen eta bertako bizitza kulturean barneratzeko aukera izan zuen, hizkuntza ikasiaz, hamaika film ikusiaz... Arras ezaguna da Londresetik amari bere urtebetetze egunean bidali zion olerkitxo (1963/03/18), hura idaztean berraurkitu baitzuen bere hizkuntza, euskara, eta orduan egin baitzuen bere hautua, herrira itzultzekoa.

JosAnton Artzek kanpora begiratu zuen aldian (1959-1964) mundu mailan gertatzen ari ziren aldaketa sozial eta politikoak ezagutzeko aukera izan zuen, hamarkada guztiz berezia bizitzekoa. Horietarik garrantzitsuenak zerrendatzearen: Kubako Iraultza 1959ko uztailaren 26an; Txinako Mao Zedong presidente komunistak *Liburu gorriarekin* eragindako Iraultza kulturala (1964-1969); Ameriketako Estatu Batuetan John Fitzgerald Kennedy presidentek “muga berriez” hitz egin zuen izendatze hitzaldian, hots, gerraostean giza eskubideak bermatuko zituen gizarte berria sortzeaz, edo Martin Luther King apaiz bautistak beltzen eskubideen alde lan egin zuen, mendeetan zehar pairatutako zapalketa amaitzeko itxaropenez (bi aitzindariok hil zituzten, Kennedy 1963ko azaroaren 22an eta Luther King 1968ko apirilaren 4an); berriz AEBetara itzulia, Vietnam Iparraldean zabalduko gerlaren harira protesta manifestazio erraldoiak sortu ziren, New Yorken 100.000 pertsona bildu ziren, edota Parisen Nanterreko Unibertsitateko ikasleek piztu zuten *Martxoaren 22ko mugimendua* (1968ko *Maiatzeko Iraultza* lez ezaguna).

Gertaera horiek guztiek ordu arteko gizarte-egiturak zalantzan jarritzea ekarri zuten, identitate krisialdia, eta Kontrakultura mugimendua horren aurreko erantzuna izan zen. Gizarte kapitalistaren printzipioen aurka eta sozialismoaren bidetik, Kontrakulturak hauek aldarrikatzen zituen, besteak beste: arrazoiaren nagusiagoaren aurrean beste ezagutzabideak (Ekialdeko transzendentzia, Psikodelia, Zientzia-Fikzioa...), naturarekiko errespetuan oinarritutako ideologia berriak (Ekologismoa, Natu-

ralismoa...) edota giza gorputzaren auto-jabetza eskubidea (nudismoa, askatasun sexuala, feminismoa, homosexualitatearen onarpena eta abar).

Eta Euskal Herrian? Geurean Francoren diktadura zegoen.

Dena den, hasierako urteen itxikeria ondoren, 60ko hamarkadan aldaketa sozioekonomiko nabarmenak gertatu ziren. 50eko hamarkada bukaeran Euskal Herriak sekulako garapen industrialala pairatu zuen, probintzia bakoitzean bere ezaugarriekin. Industrializazio honek baserriak hirirako pausoa ekarri zuen; populazioa hiriguneetan pilatzen zen bitartean, mendialdea husten ari zen, horrek guztiak zekarren ohitura aldaketekin, joera tradizionalak baztertzearekin. Baina hiriguneotara ez zen bertako jendea soilik joaten lan bila, estatutik ere immigrazio uholdea etorri zen; adibide gisa, Bilbon hamarkada honetan biztanleria % 45 inguru hazi zen.

Baserriaren hustuketak erlijio krisia ekarri zuen, sekularizazio prozesua. Eliza indarra galtzen ari zen. 1953an Elizak erregimenarekin sinatutako Konkordatuak ere eragina izan zuen prestigio galera horretan; euskal Elizaren barnean izan ziren beste ereduak aldeko aldarrikapenak.

Era berean, gizarte industrializatu eta kapitalistagorako iraganbideak aldaketa politikoak ere ekarriko zituen. Esate baterako, abertzaletasun berriaren eraikuntzan, 1959an ETA sortu zen.

1964. urtea izan zen beste mugarri aipagarria. Urte horretan erregimenak 25 urte *bakean* ospatzen zituen eta Elkarbizitza Lege-proiektua onartua izan zen, modu honetan, kultura munduan egitasmo berriei ateak zabalduaz. Fraga Iribarne Informazio eta Turismo ministroak 1966an indarrean jarri zuen Prentsa eta Inprenta Legeak ere garrantzia izan zuen, aurretiko zentsura indargabetzen baitzuen eta informazio "askatasuna" areagotzen.

Gauzak horrela, 60ko hamarkada ereiarotzat jotzen da gurean, zeren diktadurak "ateak pixka bat zabaldutakoan" lehendik bor-bor zeuden hainbat hazi ernamuindu ziren. Asko izan ziren hazien leherketak. Nabarmenenak aipatzearen: 1968an abertzaletasun berriaren zutabe bilakatu zen euskara sortu zen Arantzazun; euskara batuari ezinbestez lotuta etorri zen ikastolen sorrera, helduen alfabetatzea, aldizkari eta egunkari berrien sorrera eta gerraren ondorioz eten zirenen berreskuratzea edota bertsolaritzaren berpizkundea. Euskal zinemak ere eman zituen fruituak: *Pelotari* (1963), *Alqu zar* (1964) eta, azkenik, *Ama Lur* (1968).

Esandakoez gain, ezin aipu gabe utzi antzerkigintza, dantza zein kantagintzaren inguruan sortu zen mugimendu indartsua. Iparraldean Zube-roako Pastoral eta Maskaraden loraldia eman zen eta, Hegoaldean, Donostian Iñaki Beobideren zuzendaritzapean *Jarrai* taldea sortu zen, aire modernoena taularatuaz. Era berean, Gipuzkoako hiriburuan Juan Antonio Urbeltzek Argia dantza taldea gidatu zuen. Kantagintzari dagokionez, Ez Dok Amairu 1965 inguruan eratu zen, musika klasikoa eta ahots polifoniaren ohituratik urrundu eta mundu mailan hedatzen ari zen kantautorearen fenomeno barreiatuz.

Mundu mailako mugimendu kontrakulturalak arlo ezberdinetan eragin zuen, haien artean musikagintzan. AEBn sortu ziren garaiko giza eskubideen zapalkuntza salatu zuten lehen ahotsak, kantari konprometituak; gitarra eta ahotsa lagun, mezu indartsu eta gordinak zabaltzen zituzten agertokietan. Bob Dylan, Pete Seeger edo Joan Baez izan ziren aitzindari. Gerora, kantautorearen fenomeno herrialde ugartan zabaldu zen komunikabideen hedapenari esker: Hego Ameriketako Atahualpa Yupanqui, Victor Jara edo Violeta Parra; Ingalaterran, Tommy Steele edo The Beatles; Frantzia Jacques Brel, Léo Ferré edo Georges Brassens; Italian, Adriano Celentano edo Domenico Modugno, eta abar. Espainian katalanen Els Setze Jutges (1961) izan zen kantariaren lehen talde alternatiboa. Euskaldunak jarraitu zitzaizkien (1965) eta, beranduago, Madrilen Canción del Pueblo (1968), Galizian Voces Ceibes (1969) eta abar luzea ernatu ziren.

Euskal Herrian aurrendari gisa Nemesio Etxaniz apaiz azkoitiarraren *Kanta kantari* (1951) kantutegia eta Mixel Labéguerie politikari kanboarraren disko txiki gogoangarriak (*Labéguerie'ren lau kanta*, 1963) aipatu behar dira.

Beranduxeago, Los Contrapuntos taldea, Bilboko Robles-Arangiztararak, Jose Antonio Villar, Lourdes Iriondo, Benito Lertxundi edo Julen Lekuona, besteak beste, gitarra eskuan mezu "berriak" hedatzen hasi ziren. Ez Dok Amairuk lehendik bakarka ari ziren kantari eta talde hauetako batzuk batu zituen, Jorge Oteizak bideratutako egitasmo zabalagoaren barnean. 1963. urtean Oteizak *Quousque tandem...! Ensayo de interpretación estética del alma vasca* liburu iraultzailea eman zuen argitarara. Eskulturaren aroa amaitutzat eman eta herrigintzan buru-belarri aritzeko erabakia hartu zuen. Euskal Arte Garaikidea historiaurreko harrespiletan sortua izan zela planteatzen du liburuan, erdiguneko hutsunea bera zela arte-lana (Hutsunearen Teoria), euskal humanismo existentzialistaren adie-

razle. Besteak beste, tradizioa eta modernitatea uztartuta zeuden ideia defendatzen zuen (atzera begira aurrera egiten duen arraunlariaren sinbologia) eta kultura berreskurapena gauza zedin taldean lan egiteko beharra.

Herrigintzan egin beharreko lana hiru sailetan bereizten zuten: artistikoa, unibertsitarioa eta erlijiosoa. Ez Dok Amairu taldea lehen sailean lekutuko zen, baita euskal Arte Garaikidearen Eskola egitasmoa ere, margolari eta eskultoreak batuko zituen. Esan moduan, Eskola egitasmo hutsean geratu zen. Donostian Gaur taldea, Bilbon Emen eta Gasteizen Orain eratu ziren; gerora Iparraldean Baita eta Iruñean Danok sortu nahi izan zituen, azken hiri honetan artista talde guztion erakusketa kolektibo batekin Eskolaren sorrera burutzeko, baina Iparralde eta Nafarroako taldeak ez ziren osatu. Ez Dok Amairuko hainbat kidek harreman estuak izan zituzten Gaur taldeko artistekin; puntu honetako sarreran aipatu bezala, JosAnton Artzek betidanik lagun eta lankide izan du Jose Luis Zumeta edota taldearen logotipoa Remigio Mendiburu eskultoreak asmatu zuten: txalaparta bat.

Ez Dok Amairuk lehen kantaldia 1966ko urtarrilaren 9an eman zuten Hernanin, nahiz eta aurkezpen ofiziala urte bereko martxoaren 6an Irungo Amaia Antzokian egin; bertan hasiera gisa Xabier Letek Resurrección Maria Azkuek jasotako Martintxo errementariaren ipuina irakurri zuten, taldearen izendapena azaltzen zuena. Martinek deabruarekin egin bezala, euskal kulturak diktadurapean bizi zuten begizkoa uxatu nahi zen. Gero, kantariak banakako saioak egin zituzten eta *Pelotari* filmarekin amaitu zen aurkezpena. Xabier Lete, Lourdes Iriondo, Benito Lertxundi, Julen Lekuona, Jose Antonio Villar, Artze anaiak txalapartaz, Oleskariak zortzikotea eta abar izan ziren bertan, eta ikusleen artean Jorge Oteiza edo Fernando Larrukert.

Ordu arteko ahots polifoniaren aurrean, kantautoreak gitarra eta ahots soilez gizateria kezkatzen duten hamaika gai abesten ditu, joera konprometitua hartzen du doinu berriagoz jantzita. Euskal Herriko frontoi, plaza, ikastola eta makina bat lekutan abestu ondoren, taldea 1970 inguruan profesionalizatu zen, kalitatezko kantagintza eskaintzearren, duintasunaren alde. Beranduago, *Baga*, *biga*, *higa* sentikaria estreinatu zuten (1970eko abuztuan, Portugaleten); ordura arte taula gainean bakarka agertu baziren, sentikarian elkarrekin lan egiten zuten, benetako talde izaera erakutsiaz (adibidez, ikuskizunaren hasieran zein bukaeran Baztango mutil-dantza dantzatzen zuten elkarrekin).

Antagonikoa iruditu arren, itxuraz batuen zeuden unean ailegatu zen haustura, 1972ko Eguberrietan-edo desegin baitzen taldea. Diktadorearen heriotza hurbiltzen ari zen neurrian giro soziopolitikoak lastu egin zen eta presioa areagotu, 70eko hamarkadan aldarrikapen politikoa kulturalarekin nahasten zen; kanpo-eragile hauetan egon daitezke taldea desgertzearen arrazoiak.

Baiezza daiteke, Ez Dok Amairu ez zela talde soila izan, talde eragile gisa funtzionatu baitzuen, euskal kantagintza berriaren mugimenduari hasiera emanez. Inguruan euskaraz abesten zuten bakarlari eta talde ugari sortu ziren, korrontea 1976 arte-edo iritsiaz. JosAnton Artze taldeko zuzendari artistikoa izan zen eta berak idatzitako olerkiak abesten zituzten, bereziki Mikel Laboak, jakina den moduan.

3. Poesia ardatz: sortze lana

3.1. *Isturitzetik Tolosan barru (1969)*

Harzabalek argitara eman zuen lehen olerki liburuak, *Isturitzetik Tolosan barru* (1969), ezustekoa eragin zuen euskal literaturan, forma zein edukiari zegokionez erabat berria izan baitzen. Liburuak baino gehiago, objektu plastikoa zen bere baitan. Izenburuak azaltzen duen eran, poetak *Isturitzetik Tolosara* doan ibilbidea proposatzen du, euskal historiaurrea eta hiri modernoa lotu nahi dituen, Jorge Oteizaren ideiekin bat eginez. Euskal historiari buruzko erreferentziak ugariak dira, ahozko literaturari, tradizioei, mitologiari, naturako elementuei, paisaiari eta abar. Tradizioa arakatzearekin batera, poesia konkretuari bideak ireki zizkion eta, esandako moduan, hori izan zuen berritasuna. Elkarlanean egindako liburuak izan zen, liburuaren erdialdeko kolaboratzaileen argazkiek aditzera eman bezala; Mikel Garaiek diseinatu zuen egitura eta Jose Luis Zumetak azal, kontrazal eta azal-hegaletako *collagea*. Hona ezaugarri experimental horietako deigarrienak:

–Liburuaren azal, kontrazal eta azal-hegaletako irudi, hizki eta zenbaki *collagea*

Lekuak, pertsonak, abereak, liburuak, disko-azalak... irudikatzen dira hondo grisean eta hiru koloretan: gorria, urdina eta bion nahasketa den granate antzekoa. Koloreon erabilera ez da ausazkoa: gorriak, nagusitzen direnak, euskal kulturarentzat onuragarriak izango lirarteke (Iparragirre, Zumalakarregi, Agustin Chao, Juan Ignacio Iztueta, Txirrita, *Bilintx*,

Albreteko Joana, aita Larramendi, *Orixe*, Lizardi, Lauaxeta, baserria, dantzariak, eguzki-loreak, eta abar); urdinak, kontrán, gure kultura kalte-tu dutenak izango liráteke, Eliza eta Monarkia-Estatuaren boterea (hainbat elizgizon, kanpandorre bat, eliz ataria, Carlos V.a, Unamuno, Pierre de Lancreren gorputz-itzal txikia, Esteban Garibay eta Zamalloa eta abar); azkenik, granate antzekoak, kontrazalean soilik agertzen direnak, poetak beragatik gertu sentitzen dituenak izango liráteke (Ez Dok Amairu, Argia, Jarrai eta Gaur taldeak, Pio Baroja, Sabino Arana Goiri eta abar).

Hizkien tamaina ere modu adierazgarrian darabil, koloreekin batera. Herri-ahozkotasunari gorazarre eginez, balada eta olerkien hitzak jasotzen ditu; adibidez, gorriz Mosen Bernart Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae* liburuko “Emazten favore” olerkia jasotzen du, erotismoaren espresio nabarmena, edo urdinez “Bereterretxeren Khantori”ko hamabigarren ahapaldia, zeinetan gaia traizioa den, Leringo konde agaramontar Bereterretxe beaumontarra engainuz hil zuenean.

- Olerki-objektua edo kaxa beltza

Liburuko orrialdeetan sartuta bi olerki jasotzen dituen paper beltz tolesgarria dago. Paperak, destolestean, horizontalki zutik geratzen den kaxa itxura hartzen du, lau pareta agertuaz; *nortzuk dira libro* (*ori* orrialdea) olerkia jasotzen du eskuz idatzita, lau istorio ezberdinetan adierazita. Oinarrian izenbururik gabeko olerkia geratzen da (*erronkari* orrialdekoa). Parisko 68ko Iraultzan hain ezagun egin ziren *grafitiak* oroitarazten ditu olerki molde honek, herriaren adierazpide-askatasun izan zirenak. Bizitzan *libro* izaten saiatu behar dugula diote olerkiek, zorientasuna bilatu behar dugula, hil ondoren ez baitago ezer; *erronkari* orrialdean euskal sinesmen zaharrak dakartza, Naturari lotuta gaude, primitiboak gara: AITOR, hodei, tximista, garrasia, gosea... Elixabete Ansa Goicoechea ikerlariak Ferreira Gullar poeta neo-konkretistaren antzeko poema-objektua dakar bere liburuan (2019, 170. or.) eta ziur aski Oteizaren bitartez olerkari neo-konkretisten lana ezagutuko zuela dio, nahiz eta Artze berak hau ukatu.

Es posible, entonces, que esta poesía espacial le llegara como influencia a Artze a través de Oteiza, a su regreso de la 4ª Bienal de Sao Paulo (1957), tras la cual el escultor oriotarra mantiene contacto con los artistas brasileños. Franz Weissmann visita España en los sesenta y reside por un periodo en la casa que Oteiza construye, junto con Nestor Basterretxea, en Irún.

- Gurpil-olerkia

Hau ere olerki-objektua litzateke, liburu euskarritik at izaera propioa hartzen duelako. Atzeko barne-azalari josita, azpialdean sartuta, orlegiz nabarmendutako gurpila dator. Azalak hiru zulo txo dauzka eta gurpila ezkerretarantz biratu ahala, olerkia ageri zaigu begien aurrean; goialdean galdera egiten da eta behean honen erantzuna agertzen. Adibidez: “Zerria zertarako? Agintari egiteko” edo “Agintaria zertarako? Nagusia gordetzeko”. Herri-ahozkotasunaren baliabideak erabilita, esaldien amaiera eta hasiera egitura simetrikoak sortuaz errepikatzen ditu, gizarte-estamentuen kritika zorrotza egiteko.

-Mapa-aurkibidea

Liburuaren aurkibidea arras berezia da, Isturitzetik Tolosarainoko ibilbidea agertzen duen mapa baita. Orrialdeek ez dute zenbakirik, ibilbidea azaltzen duten herri, hiri edo eskualdeak dira erreferentzia (kaxa-beltzaz mintzo nintzela aipatu ditut *ori* eta *erronkari* orrialdeak). Gainera, orrialde-leku bakoitzak bertan azaltzen den olerkiaren izenburua edo aipamena dakar, modu honetan mapa-aurkibidea nahiko ulergaitza suertatzen den anabasa bilakatuz. Izenburuak hizki larriz daude eta toki-izenak, berriz, xehez. Aparteko kartoi euskarria da aurkibidea, gurpil-olerkia bezala hondo berdeduna.

- Kolaboratzaileak, hitzaurrea eta kredituak, erdialdean

Liburuaren erdialdean-edo, kolaboratzaileen argazkiak batzen dituen *collagea* dago. Zuri-beltzean liburu osatzen lagundu diotenak ageri dira eta *collage* azpian haien izenak. Orrialde beraren goialdean, JosAnton Artzeren aurkezpena egiten duen testu txikia dator, zeinetan olerkaria egindako bidaiatz mintzo den, herriarekiko konpromisoaz, bilaketaz... Hurrengo hiru orrialdeetan Juan San Martinen hitzaurrea topatuko dugu; honek amaieran euskaltzainaren argazkia dakar. Olerki-liburu osatzen lagundu duten kolaboratzaileak azaldu moduan, hitzaurrearen ostean, disko-txikia egin dutenen kredituak dakartza. Esan bezala, liburu kolekti-boa da.

- Disko-txikia

Donostiako Columbia etxeak Italiako estudio batzuekin elkarlanean argitara emandako 33 birako disko-txikia dakar liburuak barnealdeko azalean. Bertan poetak liburuko bederatzi olerki errezitatzen ditu, ohi zuen bezala helburua bere poesia irakurle-entzulearengana gerturatzea

izanik. Errezitatzeko hautaturiko olerkien artean, badira klasikoagoak (“Nere ama hil zait”) edo esperimentalagoak (“zzzta-ren maitasun kantua”) eta, era berean, musika-tresna tradizionalak (alboka, txistua, soinu-txikia eta txalaparta) edo konputagailuen soinu elektronikoa aukeratzen ditu hondo gisa. 2007an Pamiela argitaletxeak liburua berrargitaratu zue-nean, logikoki disko-txikia CD moduan eman zuen, hori bai, jatorrizko forma eta itxura zorrozki errespetatuz.

Hortaz, lehen liburuaren ekarpen nagusia joera esperimentalta izan zen, irudiekin, argazkiekin, koloreekin, hizki tamaina zein formarekin, elementuak orrialdean kokatzearekin, kaligramekin... poetak guztia jar-tzen du zalantzan, etengabeki modu berriak probatzen ditu; ikusmenarekin, entzumenarekin zein ukimenarekin jolasten du, poesia konkretua deitu izan denaren eremuan. Honetaz gaindi, herri-tradizioa omentzen du, koplak, atsotitz, hitz-joko zein ironiaren erabilera baliatuta edo euskal mitologia ekarriaz. Olerkariaren poema ezagunena, “Txoria txori”, lehen aldiz liburu honetan eman zen argitara.

3.2. *Laino guzien azpitik... (1973) / eta sasi guztien gainetik... (1973)*

Hurrengo erditzean *Harzabalek* bikiak ekarri zituen: *Laino guzien azpitik... (1973)* eta *eta sasi guztien gainetik... (1973)*. Poetak izenburutzat hautatu zituen euskal ipuin tradizionaletan sorginek akelararrera hegan joateko esan ohi zituzten hitzak eta, nire ustez, ederki islatzen dute liburuon esentzia, filosofia. 1972an JosAnton Artzeri egin zioten elkarrizketa batean (Botolarre, 1972, 2. or.), lehen liburua eta bikiak “molde berdinean aterako dituen” galdegiten diote; poetak “xumeagoak” izango direla airtortzen du, “lehenengoarekin ekoizleek diru asko galdu zutelako”.

Gauzak horrela, bikiok ez dute hainbesteko xehetasunik, ez diskorik, ez olerki-objekturik, ez mapa-aurkibiderik, ezta hainbeste kolore ere; formalki askoz ere soilagoak dira. Jose Luis Zumetaren txoriak gailentzen dira orrialde guztietan, han-hemenka ari dira hegan, izenburuari ohore eginez. Txoriak askatasunaren sinbolo dira, garaiko zentsurari muzin egiteko hainbestetan baliatutakoa.

Ohikoa baino tamaina handixeagoa duten liburuok kartoizko azalak dituzte, zaku-oihalez bilduta, eta koloretako pintzelkadez margoturiko txoriak dira protagonista. *Laino guzien azpitik...* liburu-azalean horiz, beltzez eta zuriz ziprztinduta daude txoriak, eta *eta sasi guztien gainetik...* liburuan hori eta zuriari, urdina gehitzen zaio. Liburuaren barnealdean

ez da inolako kolorerik erabiliko. Era berean, orrialdeak ez daude zenbata, ez dute inolako izendapenik jasotzen eta olerki gehienek ez dute izenbururik; lehen liburuan, berrogeita hamasei olerkietatik zazpik soilik dute izenburua eta, bigarreanean, hirurogeita hamabitik bik. Bestalde, izenburuez gain badaude eskaintza-esaldi gutxi batzuk ere, eta deigarria da artista esperimentalei zuzenduta egotea; adibidez: “Décio Pignatari-ri” edo “John Cage-ri Iruñekoagatik”. Pignatari brasildarra poesia konkretuaren sortzaileetako bat izan zen, eta Cage estatubatuarrak musika esperimental, aleatorioa eta elektronikoa landu zituen artista, 1972ko Iruñeko Arte Garaikidearen Nazioarteko Topaketetan aurrez aurre ezagutu zuena. Formalki deigarria gertatzen den azken ezaugarria, bizpahiru orrialdeetako olerki esperimentalak dira, fonetikoak eta letristak; hauek lirateke: lehen liburuan *i* bokalarekin esperimentatzen duen sekuentzia eta bigarreanean, “ZETA-ren maitasun kantua (hots ikasketak)” eta familia izenen hoskidetasunarekin jolasten duen omenaldi olerkia (ama, osaba, aita, izeba, seme...). Baina esperimentatu arren, orduan Edorta Kortadi kritikoa aitortu bezala (1974, 7. or.): “Harzabalen poesia ez da bat-batekoa, soila eta intuizio azkarreko poesia, landua eta egituraduna baizik”.

Lehen liburuarekin alderatuta, erritmo landuagoa agertzen du bikiotan eta paralelotasuna malguagoa da egituretan. Ohikoa denez, urteen poderioz bere teknika landu du *Harzabalek*. Esperimentazioan kaligramak sortzen jarraituko du, gorago esan bezala, orrialdeak eskaintzen dion espazioan hitzak gora-behera-ezker-eskuin zintzilikatzen, baina oraingoan ez du hizkien tamainarekin hainbeste jolastuko, larria eta xehea soilik kontrastatuko ditu. Ispiluaren islan irakurtzeko poemak berriak dira edo zenbakien konbinazioetan ezkututzen direnak. Bikiotan joera esperimentalareagotu duela esan daiteke, baliabide murriztagoekin.

Bestalde, eduki edo mamiari dagokionez, olerkiak landuagoak dira, aberatsagoak. Arestian aipatu dudana elkarrizketa berean (Kortadi, 1974, 7. or.), honakoa jasotzen da:

- Zertaz baliatu haiz, poema hauk egiteko?
- Gehien bat erabili dudana gaia zera duk: bizitzari aurre eman nahi diotenen eta heriotza bizitzea dela uste dutenen arteko burruka edo sintesia. Arazo hau zenbait alorretan tratatu diat, nola lanean, maitasunean, hala paisajeen, familian, karrikan...

Kristautasun tradizionalen errotoetako heriotzaren kontzeptua hankaz gora jartzen zuen poetak; bizi garela norberak bilatu behar ditu

erantzunak: “zuga dagoke / zuga datza / egia osoa / zuga eta oroan / oroan eta zuga / oroan”.

Garaian hainbeste eraldatzen ari zen euskal gizartean Kontrakultura-ren funtsa jasotzen duten gaiak lantzen ditu Artzek: elkartasuna, gizatasun galtzea, euskal historiaren berrinterpretazioa, transzendentzia, askatasuna, Naturarekiko errespetua, maitasuna, eta abar. Eduki horiek guztiak formatik bereizezinak izango dira, guztia batera baitabil, “gizakumea bezala” gehitu zuen poetak (Botolarre, 1972, 2. or.).

Olerki-liburu bikion aurkezpenarekin bukatzeko, gertaera bat agertu nahi dut. “Incitación a la rebelión armada” salaketapean zentsoreek liburuak “bahitu” eta poeta Chamorro epailearen aurrera eraman zuten, Madrilera. JosAnton Artze aurretiaz jakinaren gainean jarri zuten eta hainbat liburu lagunetan etxean ezkutatzeko denbora izan zuen. Antonio Albizu zentsoreak *Laino guzien azpitik...* liburuan 216 lerro azpimarratu zituen, eta *eta sasi guztien gainetik...* liburuan, berriz, 192 lerro; zentsoreak liburu bakoitzeko zortzi poemetan aurkitu zuen delitua. Bigarrenean, esaterako, “Erreinuko oinarrizko printzipioak erasotzea” izan zen epaia. Hamalau hilabetez debekatu ondoren, azkenean, 1975eko urtarrilaren 14an liburuak “askatu” zituen epaileak. Garaiko prentsan jasotzen denez (Ezezaguna, 1975 (Amatiño, 1975, 4. or.): “Por auto de fecha 14 de los corrientes, se alza y deja sin efecto el secuestro judicial nº 1059-1973, incoado con motivo de la edición de las obras ETA SASI GUZTIEN GAINETIK y LAINO GUZIEN AZPITIK”.

3.3. *Baga, biga, higa* sentikaria (1969-1972)

Gorago aipatu dut Ez Dok Amairu taldeak bere ibilbidearen amaieran eskaini zuen *Baga, biga, higa* sentikaria. Sentikari izena JosAnton Artze poetak jarri zion, ikus-entzuleen sentimenduetan eragin nahi zuelako, sentimenduak igortzen zituelako, edo bi arrazoiengatik. *Baga, biga, higa* izena, bestetik, geroxeago ekarriko dudak dekorazio-olerkitik jaso zuen eta, jakina den bezala, bere adiera “bat, bi, hiru” da, zenbakiak ahozko tradizioan duen sinbolismo magikoa jasoaz.

Ordu arteko bakarkako taularatzeen ostean, taldeak ikuskizun osoa eskaini nahi zuen: kantua, poesia, antzerkia, dantza... dena zetorren uholdean. Alderdi estetikoa (janzkera, keinuak, mugimenduak...) zein teknikoa (soinua, argiak, taulako espazioaren banaketa...) zaintzen zituzten. Sentikariaren harira Artzeri elkarriketa egin zion kazetariak batasuna

ala bilduma zen galdetu zion poetari eta hona erantzuna: “Gu, lehen urratsak ematen ari gara. Zuk esaten duzun batasun hori ez da oraindik lortu. Hortarako lan asko, ikaragarri, egin behar da. (...) Horregatik “Baga bigak” gauza lortu bat baino urratsa bezala du bere garrantzia” (Ezezaguna, 1971, azala).

Ikuskizuna Baztango mutil-dantzarekin hasi eta bukatzen zen; elkarren segidan dantzatzen zuten antzeztokian zirkulua osatuz, sinbolikoki irekita geratzen zen zirkulua. Bere zentzu erlijiosoan, dantza biribil honekin gizona bere barrurantz bilduko da, bere muinera, bere izatearen azterketara. Bestetik, dantza zirkular honek ilargiaren zikloekin omen du zerikusia. Sentikaria, sentimenduen zirkulua. “Xoxoak galtzen badu”, “Txorietan buruzagi”, “Arranoak bortuetan”, “Txoriñoak kaiolan”, “Atzateko Jauna”... bezalakoak abesten zituzten, euskal gizarteak bizi zuen unearen aurrean hausnarketa existentziala, metafisikoa, eragin nahirik. Ez zen edonolako asmoa. Aipatutako elkarrizketan (Ezezaguna, 1971, azala) gaiak hala definitzen ditu Artzek:

Erriarekin bizirik, erriaren problemak gure egiñik erriaren problemak agertu nahi genituen ahalik eta modurik zabalenean. Horregatik, erriaren maitasuna sentimentuak eta sufritzen dituan injustiziak izan dira gehienbat guk erabili eta erabiltzen ditugun gaiak.

Taldea desegin eta gero, gehienek kantagintzaren munduan jarraitu zuten, oro har bi taldeetan banatuta:

- *Zazpiri Bai* taldea: Benito Lertxundi, Xabier Lete eta Lourdes Iriondo Iparraldeko kantari batzuekin elkartu ziren (Pantxika Erramuzpe, Peio Hospital, Pantxoa Carrere, Manex Pagola, Ugutz Robles-Arangiz...), folk erako musika sortuaz.
- JosAnton Artzek, Jesus Mari Artzek eta Mikel Laboak *Ikimilikiliklik* bidekidekaria sortu zuten (1974-1978), ildo esperimentala-goia landuaz (Jose Luis eta Jose Mari Zabala, Bixente Kardarenaz edota Jose Luis Zumeta, aldizkako laguntzaile izaten zituzten).

3.4. *Ikimilikiliklik* bidekidekaria (1974-1978)

Sentikarian ikasitako hainbat gauza lantzen jarraitu zuten bidekidekarian, kritika soziala eta hausnarketa existentziala bideratu nahi zi-

tuzten gaiak jorratuaz edota alderdi teknikoa garatuaz: argiak, bozgorailuak, mikroak... proiektzioak ere gehitu zituzten ikuskizunean. Olerki-liburu bikietako ikus-poesia proiektatzen zuten, adibidez, hizkiez osatutakoa edo “gizonalanatamakina” kaligrama ezaguna; Zumetaren txoriak ere han-hemenka hegaldatzen zituzten proiektzioan, Artze anaien txalaparta erritmoan. Estetikoki erabat berritzailea gertatzen zen. Bidekidekariak ikus-entzuleriaren alboan eseri nahi zuen, berekin batera egin nahi zuen bidea. *Ikimilikiliklik* izena *Harzabalen* poema fonetiko batean ageri da, Manuel Lekuonak *Literatura oral vasca* liburuan (1965) bildutako dekorazio-olerki batetik jasotakoa. Gerora, Mikel Laboak bere Lekeitioan (*Bat-Hiru* diskoko “Lekeitio 2”, 1974) liburu honetako bi dekorazio-olerki nahi zituen, hain ezaguna egin den aztikeria kutsuko olerkitxoa sortzeko:

Olerki bat:	Baga, biga, higa laga, boga, sega, zai, zoi, bele, arma, tiro, pun!	Bestea:	Xirrixti-mirrixti, gerrena plat, olio zopa, kikirri salda, urrup edan edo klik! ikimilikiliklik!
-------------	--	---------	---

Hortaz, ikuskizunean esperimentazioa lantzeaz batera, herri tradizioa edo ahozkotasuna ere funtsezko ildoak zen. 1975eko apirilaren 18an estreinatu zuten Portugaleten eta proiektuak iraun zuen lau urtetan arrakasta itzela bizi izan zuten, bai estatu mailan (Valladolid, Zaragoza, Madril...), baita atzerrian ere (1976ko Veneziako Biurtekoan Euskal Herria ordezkatzuz edo Parisko *La Mutualité* ospetsuan).

Diziplinarteko ikuskizunotan artearen zentzu osoa bilatzen zen eta hau hala izan zedin ezinbestekoa zen ikusle-entzulearen konplizitate eta parte hartzea. Hona zer dioten Lourdes Otaegik eta Alexander Gurrutxagak Sentikariak eta Bidekidekariak Joan Brossa olerkariaren lanarekin dauzkaten antzekotasunez ari direla (Otaegi & Gurrutxaga, 2018, 89. or.):

En todos ellos el arte se abre a la interdisciplinarietà y se encamina hacia el “arte total”, integrando la palabra escrita y el lenguaje en sus manifestaciones. Como consecuencia, el arte experimentado como visualidad y espectáculo genera en el ámbito de la poesía una búsqueda del lector-espectador por vías más apremiantes, hasta hacerlo cómplice del acto creativo mediante recursos cercanos, casi minimalistas, pero más impactantes y directos.

3.5. *Hitzez eta hotsez* (1978)

Taldekako esperientzia hauen ostean, *Harzabalek* bakarkako esperientzia bizi nahi zuen eta 1978an *Hitzez eta hotsez* ikuskizuna sortu zuen. Berriz ere izenburuari erreparatuaz, JosAnton Artzerengan ez baita ausazkorik, *Maiatz* aldizkarian urteetan aurrera poetak zenbait kontzepturen inguruan emandako azalpena ekarriko dut (Etxekopar, 1999, 21. or.). Hona abiapuntua: “Beraz, «huts»etik dator «hotsa», «hots»etik «hitza», «hitz»etik dator «hatsa»”.

Hutsa, isiltasuna litzateke, izenda ezin daitekeena; *hotsa*, *hutsetik* eratorritakoa, oraindik ere formarik gabea, bihotzak esandakoa; *hitza*, *hotsari* forma ematea, adimenaren bidez sortzen dugun hizkuntzaren adierazlea; azkenik, *hatsa*, bizitzaren sortzea edo arima da, hitzik gabe ezin adierazitakoa. Hau guztia laburbilduta, poetak hizkuntzaren bidez barneko sentipenei, isilik dagoen horri, emandako forma eskaini nahi dio ikus-entzuleari; puntu jarraiek, gainera, izenburua irekita uzten dute eta, nire ustez, ikus-entzuleari lekua eman nahi diote, bere parte hartzea ezinbestekotzat jotzen baitzuen olerkariak ikuskizuna osatzeko. Aurreko olerki-liburuetako poemak erabiltzen zituen, jatorrizko bertsioan edo berrinterpretatuta, baita olerki berriren bat ere. Garaiko gizartearen kritika, konpromisoa, abertzaletasuna, ahozkotasanari omenaldia, esperimentazioa... Bikietan hasitako bizitza eta heriotzaren inguruko hausnarketa-ekin jarraitu zuen.

Teknikoki, aurrez ikasitako baliabideak garatzen jarraitu zuen; lau diapositiba-proiektagailuekin Zumetaren txoriak proiektatzen zituen eta zortzi bozgorailuetatik ikus-entzuleria inguratu eta soinua banatzen zuen, ahotsa zein makina bat soinuren grabazioak (telebistako programa zatiak, irratikoak, arraunak, txalaparta, txori kantak, ura, eta abar). Poeta mahaitxo batean esertzen zen, mikroa aurrean eta aipatutako gailu guztiek inguratuta. Sarrera modura, “ohar bat” eta “bi sentimendu” idatzita zeuzkan liburuxka banatzen zien ikus-entzuleei. Hona lehenengo sentimendua; “zuga / bildu ditut nik / uztarik oparoenak”.

Ziur aski aipatutako ikuskizunarekin batera, lehen aldiko azken olerki-liburutzat hartzen dena landuko zuen: *Bide bazterrean, hi eta ni kantari...* (1979). Honetan, irakurleari bere obran “parte hartzeko” keinua, eskaera oso bihurtu zuen. Orrialdeetan ez da idatzitako hizkirik ageri, ez dago olerkirik, zenbaki ñimiño mordera baizik. Poemak irakurri ahal izateko, zenbakitxoak arkatzez edo boligrafoz, nahi den modura, lotu behar-

ko dira. Sinbolikoki, irakurle bakoitzak “bere liburua” osa zezan zen asmoa, poemak “bere” egitea, baina Jon Kortazar literatur kritikariak esan bezala (Kortazar, 1998, 69. or.): “amanuense lana eskatu zaio irakurleari, lehenik, eta ez interpretariarena”.

JosAnton Artzek ez zuen irakurlea hartzaile soil izaterik nahi, interprete edo sortzaile ere izatea bilatzen zuen, berarekin harreman poetikoa sortu nahi zuen: *hi*, irakurlea eta *ni*, poeta. Bestalde, liburuaren kontrazean ageri den testua kontuan hartuta, poetak aldi bat ixten zuen kontzientzia bazuela baieztatu daiteke, aurreko olerki-liburuaren izenburuak biltzen baititu: “isturitzetik tolosan barru / laino guzien azpitik / eta sasi guztien gainetik / trikitiz jantzirik / bide bazterrean / hi eta ni / kantari...”. Olerkariaren mundu ikuskerara aldatzen hasia zen, transzendentzia bideetan murgiltzen ari zen eta “isiltasunerantz” lerratu zuen bere poesia. Gainera, aurreko bi olerki-liburuak zentsurak bahitu eta gero, zenbakitxoak batu beharra zentsuraren kontrolari muzin egiteko trikimailutzat ere har liteke, bide batez.

Liburuaren berezitasun nagusi honetaz gaindi, Artzek testura desberdinetako papera erabili zuen, ukimen leunagoa eta latzagoa daukaten orrialdeak topa ditzakegunez. Aurreko liburuetan bezala, hizki batzuek besteek baino tamaina handixeagoa dute eta irudiak sortzen dituzte paperak eskainitako espazioan. Olerkiek, orokorki, laburragoak izan behar dute, zenbakitxoek teknikak mugak dauzka-eta. Eta zenbakiñoz betetako orrialdeok ez daude zenbatuta, hurrenkera letrak baliatuta adieraziko du. Latindar alfabetotik *c*, *ñ*, *q*, *v*, *w* eta *y* letrak kenduko ditu eta *ts*, *tx* zein *tz* gehituko, alfabetoa “euskaldunduz”. *a*-tik *z*-rainoko hizki-bidea agortu ostean, hizkien konbinaziora joko du, adibidez: *aa*, *ab*, *ad...az*; *ea*, *eb*, *ed...ez*; *ia*, *ib*, *id...ii* (ez da *iz* konbinaziora iritsiko).

Ertza gorritz tindaturik daukaten zenbait orrialde daude, era berean, zenbakiño gorriekin; tartekaturiko orrialde hauek guztiek olerki bakarra osatzen dute, gai bakarra lantzen: bizitza bere osotasunean ulertu eta gozatzeko heriotzaren izatea onartu behar dugu. Eta nola ulertu bizitza maitasunik gabe? Poetak maitasuna bilatzen du, baina bakardadea lagun: maitaleak ohean utzitako hutsaldian, berotzen ez duen suaren ondoan, jendez betetako hiri handietan... Eta liburuko azken orrialdean honako olerkitxoa ekartzea, ene ustez, oso adierazgarria da: “izartxo bat dakarkit zure gaura, xoriño bat gure bakardadera”. Bere altzoan babestu nahi gaitu, hitz goxoekin bakardadetik erreskatatu: “ez zaude bakarrik / ez zara bakarra”.

Besteenganako hurbilketan irakurlearengana bide erdia egingo du, ez du haren lurretan sartu nahiko, hari dion begiruneagatik: “neure olerkiez / atear kax-kax jotzen ditut, / eta atear zabaltzen dizkidatenean / etxekoei so geratzen naiz / geldirik / besteen etxera sartzera / ausartu gabe”. Gonbidapena luzatzen du baina behartu gabe, nahiago du zain geratu. Bestetik, gizarte eta erlijio kritika, sexuan errepresioa arbuatzea askatasunaren alde, Naturaren defentsa sutua, euskara... ordu arte landutako gaietan sakontzen jarraituko du.

3.6. Txalaparta

Taldean zein bakarka egindako ikuskizunak eta olerki-liburuak azaldu ondoren, ezin aipu gaberik utzi: txalaparta. Zuaznabar eta Goikoetxeatar anaiei lekukoa harturik, Artze anaiek “traje eta gorbataz” jantzi nahi izan zuten txalaparta, hots, ahanzturatik berreskuratu eta etorkizunerantz lerraturik. Juan Mari Beltranek argitu moduan (2007, 158. or.):

Txalaparta inguruan sortu zen mugimendu berri honek hasieratik garbi erakutsi zuen bere helburua ez zela bakarrik tresna hau ezagutu eta bere horretan, errelikia hutsa balitz bezala mantentzea, baizik eta inguru berrian eta garaikoei baliagarri izan zitekeela ikusiz, begirunez baina era berean jarrera berritzaile eta biziak ekitea txalaparta erabiltzeari.

Jarrera berritzaile horrek hainbat aldaketa ekarri zituen hurrengo hamarkadatan: ohol bakarra jotzetik, bi, hiru edo lau jotzera iragan zen; horretarako euskarri mota desberdinak baliatu ziren (saskiak, otarreak, aulkiak edo kaxak erabili beharrean erosoagoak ziren zurezko eta metalzko hankak erabiltzen hasi ziren); oholak jotzeko altuera handitu zen, joaldietan erosotasuna bilatuaz; edota bibrazio egokien bila, hankak isolatzeko erabilitako materialak ere aldatu ziren (maiz-orria, zaku edo belar lehorra izatetik larruzko uhalak eta gomaespuma izatera igaro zen).

Ez Dok Amairu taldera itzuliaz, aipatua dut Remigio Mendibururen “txalaparta” eskultura hartu zuela ikurtzat. Hain zuzen, 1966ko martxoaren 19an Zumarragan taldeak egindako ekitaldian lehen aldiz txalaparta jendaurrean ezagutzera eman zuten, arrakasta itzelez. Handik bi urtera Bartzelonan lehen disko txikia grabatu zuten, *Arza anaiak* izenpean, HERRI GOGOA-EDIGSA zigiluarekin (hamabigarren diskoa arte Donostiako diskoetxeak katalanen babesa jaso baitzuen). Hiru urte beranduago Bartzelonara itzuliko ziren *Baga, biga, higa* sentikariarekin, 1971ko martxo-

ren 29an, 30ean eta 31n Romea antzokian zuzeneko emanaldiak eman zituzten, arrakasta itzela lortuaz.

Gauzak horrela, sentikariaren emankizunak amaitzear zeudela, eta honekin batera baita taldearen ibilbidea ere, 1972ko ekainaren 27an Iruñeko Nazioarteko Arte Topaketetan, Nafarroako Museoko patioan, Artze anaiek joaldi gogoangarria egin zuten. Aukera ezin hobea izan zen hura gure perkusio tresna nazioartean ezagutzera emateko eta harremanak sortzeko. Bertan ezagutu zituzten Zaj talde esperimentaleko Juan Hidalgo, Esther Ferrer eta Walter Marchetti musikariak, Steve Reich, John Cage edota antolatzaile lanetan jardun zuen Luis de Pablo.

Harreman horien ondorioz, 1975eko irailean Artze anaiak Milanera joan ziren Hidalgo eta Marchettik bertan zuten Ricordi estudioan grabatzera. Abangoardiako obrak biltzen zituen *Diverso* bilduma estreinatu zuten *Txalaparta'75 iraila* diskoarekin. Diskoetxeko arduradunek orduan AEBn puntako musikariek egiten zuten musika errepikakor-esperimentalaren eta txalapartaren artean harremana ikusi zuten. Enrique Hurtadok bere tesian (2015, 131. or.) harreman hau ikertzen du eta honakoa ondorioztatzen:

En cuanto a los aspectos formales y conceptuales comunes, la libertad de elegir dentro de unas reglas predefinidas y la interrelación entre los intérpretes a través de la improvisación en la txalaparta es similar a la de algunas composiciones de autores como Brown, Wolff, Riley, Cardew o Young y muchas otras de música experimental producidas a partir de los años 50.

Urteetako esperientziaren ondoren, joaldi tradizioaletatik urrundu eta inprobisazioan aritzeko gaitasuna eskuratu zuten anaiek eta beraien arteko sinbiosia arras berezia izan zen hasieratik. Hiru joaldi biltzen zituen diskoak: txalaparta Tamalommb (14'15"), txalaparta Proseco (4'30") eta txalaparta Ticina (17'10"). Izen exotiko hauek nongotasuna edo jatorria adieraziko lukete: Juan Hidalgo Kanarietako Tamara herrian jaio zen eta Walter Marchetti Lombardiakoa zen (beraz, Tamalommb); Proseco, atsedendietan edan ohi zuten edari txinpartatsua zen; eta, azkenik, Ticina Milango ibaia da, grabazioak iraun zuen bi asteetan inspiratu zituen. Espainian zein Euskal Herrian ezin izan zen diskoa argitaratu.

Luis de Pablo konpositoreak 60ko hamarkadaren bukaeran txalaparta ezagutzeko aukera izan zuen Remigio Mendiburuk Madrilen egin zuen erakusketa batean, zeinetan Ez Dok Amairu taldearen logotipoaren oina-

rri izandako txalaparta eskultura aurkezten zuen; estreinaldian Zuaznabar eta Artze anaiek jo zuten.

Urteetan beranduago eta Iruñeko Nazioarteko Arte Topaketetan txalaparta berriz entzun ostean, *Zurezko olerkia* kontzertua sortzean Artzetarak deitu zituen parte hartzeko. Egur perkusioan oinarritutako kontzertua zen, basoaren ahotsa sinbolizatu nahi zuena; txalapartarien ondoan lau perkusionista zeuden (txinatar kutxak, egur zatiak, egur koilarak, danborrak, xilofonoak, marinbak...erabiliaz) eta zortzi ahots (bi soprano, bi kontralto, bi tenore eta bi baxu). Artze anaiek inprobisatutako hiru joaldi tartekatu zituzten, bakoitza hamar minutu ingurukoa, gainerako perkusionista eta ahotsek partiturak zituzten bitartean; Luis de Pablok txalapartaren funtsa inprobisazioaren askatasunean zegoela ulertu zuen. 1976an Bonnek *Neue Musik für Kinder* abangoardiako musika jaialdian estreinatu zuten kontzertua, arrakasta izugarritz; gerora, Paris, Estoril, Madril, Saintes, Getafe... leku askotan izan zituzten emanaldiak.

Eta azken txalaparta aipamenak: *24 Orduak Euskaraz* eta *Bai Euskarari* jaialdiak. Diktadorea hil ondorengo garai nahasietan euskal kulturaren berrindartze mugimendua puri-purian zegoen, aldarrikapenen garaia zen; testuinguru honetan sortu ziren bi jaialdi erraldoi eta ahaztezinok. Lehena, 1976ko martxoaren 27an egin zen Donostiako Udal Kirol Jauregian, Loiola eta Donostiako Herri Irratien dirulaguntza eta babespean. 24 ordu euskaraz egitea zen helburua, zuzeneko emanaldiekin, etenik gabe: elkarrizketak, kantariak, bertsolariak, herri-kirolak, folklorea, euskararen alfabetatze-programak, Aranzadiko ikerketa... Jaialdiak iraun zuen denboran Belodromoa poliziak inguratu zuen.

Aurreko ereduari jarraiki, 1978ko ekainaren 17an ospatu zen bigarren jaialdia, oraingoan Bilboko Santimamiñe zelaian eta Euskaltzaindiak antolatuta. Berrogei mila lagun inguru bertaratu ziren. Anekdota bat ekartzearren; Juan San Martinek mikrofonotik bonba mehatxua jaso zutela esan zuenean, Mikel Laboak "Zaude lasai" abestu omen zuen eta jendea oihuen artean bertan geratu zen, beldurrik ez zuela agertzeko. Bi jaialdiotan izan zen olerkaria, bai txalapartari gisa, baita elkarrizketak eginez ere.

JosAnton Artzek poesia abiabide hamaika diziplinekin lan egin izan du bere ibilbide artistiko osoan zehar. Pintura, eskultura, kantagintza, antzerkia, argazkigintza, bertsolaritza... izan ditu sormenean bidelagun. Lankidetzak aipagarrienak: 1975eko uztailaren 11tik abuztuaren 11ra Hollandako Utrecht eta Amsterdam hirieran ospatutako *Internationale Visuele*

Poëzie erakusketan parte hartzea, zeinetan mundu mailako 156 poetek parte hartu zuten, ikus-poesia landuaz; 1977an Agustin González de Azilu musikari nafarrak estreinatutako “Arrano Beltza” kantatan parte hartzea, batik bat olerki fonetikoaren bitartez; edo 1977an Sigfrido Koch argazkilaria argitaratu emandako *Gure lurra* argazki bildumari hitzak ipintzea.

4. Laburbiltzea eta ondorengoak

60ko hamarkadan JosAnton Artze, *Harzabalek*, mundu mailan gertatzen ari ziren hainbat aldaketa sozioekonomiko eta politiko ezagutu zituen, baita korrante artistikoak ere. Hori dela-eta Kontrakulturaren ezaugarriak topa daitezke bere lehen aldiko obran. Francoren diktadurapeko Euskal Herrira itzultzean, euskal kulturaren berreskurapenean lan egin zuen, Ez Dok Amairu kantagintza berriaren talde aitzindarian edo olerki-liburuak argitaratuz zein diziplinarteko ikuskizunak sortuz. Tradizioa berreskuratzeaz gain, esperimentazioa landu zuen, poesia konkretuaren bidetik edota txalaparta berriztatuz.

Aldizkari honetako hurrengo alean (2020 1/2), bigarren artikuluan baitan inguruneak bere lehen aldiko olerki-liburuetan nola eragin zuen ikertuko dut. Batetik, olerkietan joera konprometituaren adierazle diren ezaugarriak bilatuko ditut, bai testuinguru unibertsalagoari dagozkion Kontrakulturarenak, bai euskal Kultur Frontean kokatzen dutenak. Bestetik, ezaugarri esperimentalak azalduko ditut, ikus-poesia, poesia fonetiko edo ukimen-poesiaren bitartez landu zituenak.

5. Bibliografia

- Alberdi, P., Gurmendi, A. & Satrustegi, J. M. (2001). 60etako euskal kultura (monografikoa). *Argia (Larrun)*, 48, 2-24.
- Aldekoa, I. (2000). 60ko urteetako kulturgintza. *Euskonews & Media*, 77.
- ALEA (1972). *Encuentros 1972 Pamplona*. Iruñea: Agresa.
- Altzak (1976). Ikimilikiliklik. *Zeruko Argia* 1976-05-02, 26-27.
- Amatiño (1975). Eta oztopo guztien gainetik... *Zeruko Argia* 1975-02-23, 4.
- Ansa, E. (2019). *Mayo del 68 vasco, Oteiza y la cultura política de los Sesenta*. Iruñea: Pamiela.
- Aristi, P. (1985). *Euskal Kantagintza Berria (1961-1985)*. Donostia: Erein.
- Arkotxa, A., Etxamendi, E. & Etxekopar, M. (1999). JosAnton Artze gure artean / Hitzaren hatsa. *Maiatz*, 32, 3-18 / 19-26.
- Artze, J. (1969). *Isturitzetik Tolosan barru*. Usurbil: egilea editore.

- Artze, J. (1973). *Laino guzien azpitik...* Usurbil: egilea editore.
- Artze, J. (1973). *Eta sasi guztien gainetik...* Usurbil: egilea editore.
- Artze, J. (1977). Kanta berria aztertzen. *Jakin*, 4, 45-50.
- Artze, J. (1979). *Bide bazterrean hi eta ni kantari...* Usurbil: egilea editore.
- Askoren artean (1996). *Exposición sobre ZAJ (catálogo)*. Madril: Real Patronato del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía.
- Askoren artean (1996). *Rikardo Arregi: gizona eta garaia (1953-1970)*. Andoain: Manuel Lekuonaren Kultur Bazkuna Elkarlanean.
- Askoren artean (2010). *Exposición sobre los Encuentros de Pamplona*. Madril: Real Patronato del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía.
- Bastida, M. S. (2009). *Mikel Laboa (1934-2008)*. Donostia: Elkar.
- Beloki, J. R. (1975). Holandatik Usurbilen barru. *Zeruko Argia* 1975-11-09, 12.
- Beloki, J. R. (1977). Kanta Berriaren Ingurumaria. *Jakin*, 4, 51-58.
- Beltrán Argiñena, J. M. (2007). Hernaniko txalaparta eskolaren 11 ikasurte. *Jentilbaratz: cuadernos de folclore*, 9, 158.
- Borda, I. (1997). Non dago nor. *Hegats*, 17/18, 75-82.
- Botolarre (1972). Joxanton Arza. *Anaitasuna*, 243, 2.
- Elorza, J. (1995). Euskal kultura 1960-1970: Erein-aroa. In askoren artean, *Euskal Artea eta artistak 60ko hamarkadan (monografikoa)*. Donostia: KM Kulturunea / Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Elustondo, M. A. (2005). Nekane Oiarbide: Ez dakit Ez dok Amairuren historia osoa inork idatziko duen. *Argia* 2005-10-02.
- Errialde (1975). Xabier Lete, euskal kantari. *Zeruko Argia* 1975-12-21, azala.
- Etxekopar, M. (1999). Hitzaren hatsa. *Maiatz*, 32, 21.
- Ez Dok Amairu (1970). Agiria, gure jokabidearen berri. *Zeruko Argia* 1970-01-11, 11.
- Ezezaguna (1965). Personaje billa: Mikel Laboa. *Zeruko Argia* 1965-08-01, 4.
- Ezezaguna (1971). Baga, biga, higa... *Zeruko Argia* 1971-09-26, azala.
- Ezezaguna (1975). Artze, Joxe Anton. *Anaitasuna*, 293, 11.
- Ezezaguna (1976). Ikimilikiliklik. *Punto y Hora*, 8, 44.
- Ezezaguna (1976). Txalaparta 75´iraila. *Zeruko Argia* 1976-02-22, 28-29.
- Ezezaguna (1976). 25 años de cultura vasca. *Garaia*, 8, 26-29.
- Ezezaguna (1977). Cómo surgió la canción vasca. *Garaia*, 5, 36-38.
- Ezezaguna (1979). Bide bazterrean hi eta ni kantari. *Zeruko Argia* 1979-05-13, 14.

- Feito, A. (2005). *Benito Lertxundi, el bardo de Orio*. Madril: La voz del folk.
- Fourcade, L. (1998). Hutsetik dator hitza. *Egunkaria* 1991-04-04, 37.
- Fusi, J. P. (1995). 60ko hamarkada: haustura urteak. In askoren artean, *Euskal artea eta artistak 60ko hamarkadan (monografikoa)* (19-42. or.). Donostia: KM Kulturunea / Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Goikoetxea, J. M. & Irigaray, J. A. (1990). Ez dok Amairu 'k 25 urte (eta II). *Eguna* 1990-04-12, 2-3.
- Holtz (1972). Baga, biga, higa...(sentikaria). *Anaitasuna*, 243, 7-10.
- Holtz (1972). Baga, biga, higa...(sentikaria). *Anaitasuna*, 244, 7-10.
- Huici, F. & Ruiz, J. (1974). *La comedia del arte (en torno a los encuentros de Pamplona)*. Madril: Editora Nacional.
- Hurtado, E. (2015). La txalaparta digital: Un análisis de la txalaparta a través del desarrollo de software. <https://addi.ehu.es/handle/10810/17307>
- Iparragirre, P. & Irazustabarrena, N. (2001). 60etako euskal kultura (monografikoa). *Argia (Larrun)*, 32-33.
- Irazustabarrena, N. & Garate, K. (2002). 1970-1979: euskal kultura ilusiotik zatiketara. *Argia (Larrun)*, 1873, 1-10.
- Iriondo, J. M. (2001). La nueva canción. In Ayerbe, E., *Canción popular vasca*. Lasarte-Oria: Etor-Hostoa.
- Izagirre, K. (2000). XX. Mendeko Poesia Kaierak: J. A. Artze. Zarautz: Susa.
- Jáuregui, G. (1993). Nuestro Mayo del 68. In Unsain Aspiroz, J. M., *Ama Lur y el País Vasco de los años sesenta* (18-19. or.). Donostia: Filmoteca Vasca.
- Kintana, X. (1975). Arze, Joxe Anton: Laino guzien azpitik... / ...eta sasi guztien gaintik. *Anaitasuna*, 291, 11.
- Kortadi, E. (1974). Euskal poesia experimentalta, Harzabalen xoriak ehiztari soil batek ikusiak. *Zeruko Argia* 1974-03-03, 7.
- Kortadi, E. (2005). *Oteiza, un genio protéico, un artista poliédrico*. Donostia: Erein.
- Kortazar, J. (1998). Joxe Anton Arzeren poesia. *Sancho el Sabio*, 9, 47-80.
- Kurlansky, M. (2005). *1968: el año que conmocionó al mundo*. Bartzelona: Destino.
- Lekuona, J. M. (1970). Aozko poesia ta olerki uain berria. *Zeruko Argia* 1970-11-01, 3.
- Lekuona, J. M. (1970). Isturitzetik Tolosan barru. *Zeruko Argia* 1970-11-22, 7.

- Lete, X. (1977). Kanta berria, erresistentzi abestia. *Jakin*, 4, 16-27.
- Lizundia, J. L. (2004). Euskal kulturgintza 60ko hamarkadan. *Euskera*, 49, 605-649.
- Lujanbio, N. (2008). *Jorge Oteiza*. Donostia: Elkar.
- Maraña, F. (1993). La década creadora. In Unsain Azpiroz, J. M., *Ama Lur y el País Vasco de los años sesenta*. Donostia: Filmoteca Vasca.
- Maraña, F. (1993). La década creadora. In Unsain Azpiroz, J. M., *Ama Lur y el País Vasco de los años sesenta*. Donostia: Filmoteca Vasca.
- Oronoz, B. (2000). *Gazteri berria, kantagintza berria*. Donostia: Erein.
- Oronoz, B. (2011). JosAnton Artze *Harzabal*: inguruaren eragina poesia-gintzan (1969-1979), http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Belen_Oronoz_TESIA.pdf
- Otaegi, L. & Gurrutxaga, A. (2018). Diálogos vanguardistas entre la música de Mikel Laboa y la poesía de Joxanton Artze. *Estudios de Literatura comparada 1*.
- Oteiza, J. (1963). *Quousque tandem...! Ensayo de interpretación estética del alma vasca*. Zarautz: Auñamendi.
- Torrealdai, J. M. (2000). *ARTAZIAK, euskal liburua eta Frankoren zentsura 1936-1983*. Zarautz: Susa.
- Trecet, R. & Moreno, X. (1978). *Me queda la palabra*. Bartzelona: Dédalo.
- Uzelai P. (1995). *Mikel Laboa*. Donostia: Elkar-AEK.
- Zabala, J. L. (2003). *Jesus Mari Artze, ttakunaren esku isila*. Lasarte-Oria: Zumarte / Jesús Artze Taldea.
- Zubizarreta, I. (1978). Joxanton Arze, Hitzez eta hotsez. *Zeruko Argia* 1978-04-23, 38-39 or.

Nik egindako elkarrizketak (argitaragabeak)

- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 1999-11-30.
- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2000-01-04.
- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2000-03-29.
- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2002-10-25.
- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2002-12-17.
- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2004-05-22.
- Oronoz, B. (1999). JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2007-08-13.

IKERMATERIALAK

Ikermaterialak

Ikerketa alorrak mota eta helburu desberdinetako materialak behar ditu, aitzina egingo badu. Askotariko izaera horri erantzun nahirik, “Iker-materialak” atala osatu nahi izan dugu. Atalaren helburua da ikerketa gauzatu ahal izateko beharrezkoak izan daitezkeen materialak biltzea eta ikertzaileentzat edo irakurleentzat eskuragarri jartzea. Gisa horretan, ikerketa mundua elikatu ahal izateko corpus, bibliografia, datu eta bestelako materialei eman nahi izan diegu dagokien agertokia.

Egan aldizkariaren Erredakzio Kontseilua

Euskarazko soinu grabatuen hastapenak

Inaxio LOPEZ DE ARANA

Hurrengo lerroetan jardungo dut fonografoaren sorreratik Lehenengo Mundu Gerrara bitarteko aldian Euskal Herrian nahiz Euskal Herritik kanpo egindako euskarazko grabazioez eta euskal folkloreaken grabazio musikalez, alegia 1877tik 1917ra bitartekoez. Bidean desagertu diren grabazioak aipatu gabe utziko ditut, eta arreta gaur egun dauzkagunetan jarri.

1877an, Thomas A. Edisonek fonografo zilindrikoa asmatu zuen, eta Parisko 1889ko Erakusketa Unibertsalaz baliatu zen fonografoa gizartearen aurrean aurkezteko. 1890ean lehenengo zilindro komertzialak jarri zituzten salgai.

1897-1898 urteetan (urtea ez dago zehazterik: *El Noticiero Bilbaíno* egunkariak 1898ko abuztuaren 1eko alean jakinarazi zuen Viuda Ablanedo e Hijo dendan “zilindro inprimatuen bilduma oparoa eta askotarikoa” saltzen zela, baina ez zuen aipatzen noizkoak ziren zilindro haiek), bi etxek grabazioak ekoitzi zituzten (batetik, Centro Fonográfico Universal. Almacén de pianos Enrique García; eta bestetik, Viuda de Ablanedo e hijo), eta grabazio haietako batzuk euskarazkoak dira. Ybarra familiak, zilindro haiek banan-banan erosiz, argizarizko zilindroen bilduma bat osatu zuen. 1996an, Eresbilek Ybarra familiaren zilindro-bilduma jaso zuen. Bizkaiko Foru Aldundiak du funts horren jabetza. Grabazio haien digitalizazio-lana 2014ko udan egin zuten, Eresbilen. Jatorrizko inbentarioan, 634 zilindro agertzen ziren, baina bidean 83 galdu ziren; beraz, Eresbil artxibora 551 zilindroekin iritsi zen Ybarra familiaren bilduma;

haietatik 186 zilindro digitalizatu ahal izan zituzten; gainerakoak bertan behera utzi zituzten, oso egoera txarrean zeudelako.

- Centro Fonográfico Universal. Almacén de pianos Enrique García etxeak euskarazko honako kantu hauek ekoitzi zituen: “Veñe reña”, “Betti-maite - zortzikoa”, “Goizeko izarra”, “Euskalduna” eta “Ume eder bat”. Guztietan ere kantari berbera dugu: Arriaga abizeneko gizon bat. Zilindro horiek guztiak digitalizatuta daude, baina haien soinu-kalitatea ez da ona, Eresbilen web-orrian entzun daitekeen bezala.
- Viuda de Ablanado é Hijo etxeak, ordea, euskarazko kantu hauek ekoitzi zituen: “Boga boga”, “Iru dámacho”, “Agur nere biotzeko”, “Ai, hori begi”, “Canciones vascongadas”, “Itzazu nitaz kupida”, “Kuku” eta “Nere etorrera”. Aipatutako zilindro horietako batzuk digitalizatu gabe geratu ziren, euskarriak gaizki zeudelako; eta digitalizatu zituztenen soinu-kalitatea ere ez da batere ona.

1900ean, Parisko Erakusketa Unibertsalean, Léon Azoulay antropologo eta barne-medikuntzako sendagile frantses aljeriarrak euskarazko zenbait grabazio egin zituen, Musée Phonographique museoko funtsak aberasteko asmotan. Kantu hauek grabatu zituen: “Donostiako hiru damatxo”, “Herriyetan batzubek”, “Maitia, nun zira”, “Prima Eijerra” eta “Pello Joxepe”. Bibliako bi pasarte hauek ere grabatu zituen: batetik, Joanen Ebanjelioko 20. kapitulua (bi aldiz, baina bigarrenean beste pertsona batek irakurria); eta, bestetik, Lukasen Ebanjelioko Seme etxekaltearen parabola. Gainera, Telesforo Aranzadi zientzialari bergararraren hiru irrintzi ere entzun daitezke grabazio haietako batean. Eusko Ikaskuntzak grabazio haiek CD ROM batean kaleratu zituen, 2000. urtean, grabazioen mendeurrenean. Haiexek dira euskara mintzatuaren aurreneko lekukotasun soinudunak.

1905ean, Donostian, Gramophon Company-ko ingeniari bat (seguru asko, Charles Scheuplein) ibili zen horrelako grabazioak egiten. Iritsi zaizkigun datuen arabera, 30 fonograma egin zituzten. Interpretatek hauek izan ziren: Zumarragako txistulari ospetsu Martin Elola, Donostiako Udal Banda eta bi bakarlarri (Federico Carasa eta Ignacio Erkizia, Donostiako Orfeoiko kideak). Eresbilen dute grabazio haietatik galdu ez den disko bakarra, Martin Lolaren fandango bat, alegia. Inork ez daki non diren beste diskoak, egin egin zirela ziurtzat jotzen den arren.

1913an, Rudolf Trebitsch ikertzaile austriarrak, Euskal Herrira etorrita, euskal hizkuntzaren eta musikaren zenbait grabazio egin zituen. Ekimen hura XX. mendearen lehenengo erdialdeko euskalari europarren mugimenduaren barruan kokatu behar dugu. Garai hartan, euskal gaietiko interesak sekula ez bezalako indarra hartu zuen Europan, eta zenbait hizkuntzalari eta etnografo euskararekin eta euskal kulturarekin zaletu eta euskal gaiak ikertzen hasi ziren, euskararen berezkitasunak erakarritza. Grabazioei gagozkiela, batez ere ipuinak, kontakizunak, pasadizoak eta kantuek agertzen dira grabazioetan. Aipagarria da grabazio haietan entzun daitezkeela, besteak beste, Resurrección Maria Azkueren ahotsa eta “*Gernikako arbola*” kantuen lehenengo lekukotasun soinuduna. Trebitschen grabazioak bi bildumatan banaturik daude: batetik, Vienako bilduma dago, gehienbat euskal hizkuntzaren grabazioez osatua; eta bestetik, Berlingoa, Trebitschek egindako euskal grabazio musikal gehienak dituena.

1916-1917 urteetan, bi alemanek, hain zuzen ere, Georg Schüemann musikariak eta Hermann Urtel erromanistak, grabazioak egin zituzten Lapurdiko, Nafarroa Behereko eta Zuberoako bederatzi gerra-presori. Funts hori bi zatitan banatuta dago: batetik, Berlingo Ethnologisches Museum-en dituzten euskarazko 75 bat kantu daude, besteak beste, “*Gernikako Arbola*”, “*Adios izar ederra*”, “*Lili bat ikusi dut*”, “*Ziburutik Sararat*”, “*Amodio ohore*”, “*Atharratze jauregian*” eta “*Lurraren pean sar nindate*”; eta, bestetik, Berlingo Humboldt Unibertsitateko Soinu Artxiboan dituzten 35 audioak, besteak beste, “*Maitia non zira*”, “*Urtso zuria errazu*”, “*Ume eder bat*”, “*Eskualdun baten letra mila bederatzi ehun eta hamazazpian*”, “*Seme etxekaltearen alegia*”, “*Buhamen feidak*”, “*Beskoitzeko festa*” eta “*Altzayko dragona*”.

GRABAZIO ZAHARREN ZERRENDA

1) Centro Fonográfico Universal. Almacén de pianos Enrique García eta Viuda de Ablanedo e hijo etheen zilindroak

URTEA: 1897-1898.
GRABAZIOEN EGILEA: Centro Fonográfico Universal. Almacén de pianos Enrique García eta Viuda de Ablanedo e hijo etxeak.
NON EGIN ZIREN: Bilbon.
EDUKIA: batetik, “Veñe reña”, “Betti-maite - zortzikoa”, “Goizeko izarra”, “Euskalduna” eta “Ume eder bat”; bestetik, “Boga boga”, “Iru d ámacho”, “Agur nere biotzeko”, “Ai, hori begi”, “Canciones vascongadas”, “Itzazu nitaz kupida”, “Kuku” eta “Nere etorrera”.
INFORMAZIOA: http://www.eresbil.com/web/ybarra/Pagina.aspx?moduleID=2611&lang=eu .
NON DIREN ZILINDROAK: Eresbil musika-artxiboan. Eresbil: http://www.eresbil.com/ .
NON DIREN KOPIAK: kopia digitalizatuak daude Eresbilen; wav artxiboak dira.
ARGITALPEN-EGOERA: ez daude argitaratuta, baina bai batzuk, sarean: http://www.eresbil.com/web/ybarra/Pagina.aspx?moduleID=2684&lang=eu .

2) Léon Azoulayren zilindroak

URTEA: 1900.
GRABAZIOEN EGILEA: Léon Azoulay.
NON EGIN ZIREN: Parisen.
EDUKIA: kantuak eta Bibliako pasarteak.
INFORMAZIOA: http://www.idazten.com/index.php/idazlanak-mainmenu-476/saiakera/1313-saiakera .
NON DIREN ZILINDROAK: Université Paris Ouest Nanterre La Défense-n ¹ .
NON DIREN KOPIAK (entzuteko, baina ez kopiarik egiteko): jatorrizko zilindroak Parisen daude; kopiarik ez dago entzuteko.
ARGITALPEN-EGOERA: Eusko Ikaskuntzak CD bat ² kaleratu zuen grabazio horiekin, baina gaur egun agortuta dago edizioa. Sarean daude: https://archives.crem-cnrs.fr/archives/collections/CNRSMH_I_1900_001/ .

(1) Parisko Université Paris Ouest Nanterre La Défense: www.crem-cnrs.fr; Centre de Recherche en Ethnomusicologie, Gestion et Valorisation des Archives.

(2) CDari buruzko informazioa: <http://www.eusko-ikaskuntza.eus/es/publicaciones/euskarazko-lehen-soinuak/ar-14707/>.

3) Gramophon Company-ko ingeniari batek egindako disko bat

URTEA: 1905.
GRABAZIOEN EGILEA: Gramophon Company-ko ingeniari bat.
NON EGIN ZIREN: Donostian.
EDUKIA: Eusebio Basurkoren fandango bat, Zumarragako musikari Martin Elolak interpretatua.
INFORMAZIOA: http://www.eresbil.com/web/tema-inddiseh/Pagina.aspx?moduleID=2667&lang=eu .
NON DIREN ZILINDROAK: Eresbil musika-artxiboan. Eresbil: http://www.eresbil.com/ .
NON DIREN KOPIAK: Eresbilen kopia master bat dago, wav artxiboan formatua duena.
ARGITALPEN-EGOERA: ez dago argitaratuta, baina bai sarean: http://www.eresbil.com/web/tema-inddiseh/Pagina.aspx?moduleID=2667&lang=eu .

4) Rudolf Trebitsch-en zilindroak

URTEA: 1913.
GRABAZIOEN EGILEA: Rudolf Trebitsch.
NON EGIN ZIREN: Euskal Herri osoan.
EDUKIA: kantuak, ipuinak eta pasadizoak.
INFORMAZIOA: http://www.vianayborgia.es/bibliotecaPDFs/FOLI-0077-0000-0097-0116.pdf eta http://lapurdum.revues.org/2285 .
NON DIREN ZILINDROAK: ipuinak, pasadizoak eta kantu batzuk Vienako Phonogrammarchiven ³ Bestalde, 14 kantu Berlingo Ethnologisches Museum-en ⁴ daude.
NON DIREN KOPIAK (entzuteko, baina ez kopiarik egiteko): Vienako Phonogrammarchiv -ekoak Bilboko Azkue bibliotekan; eta Berlingo Ethnologisches Museum-ekoak Donostiako Koldo Mitxelena Kulturunean.
ARGITALPEN-EGOERA: Vienako Phonogrammarchiv-ekoak CD batean ⁵ bilduta daude; Berlingoak bertako Ethnologisches Museum-en digitalizatuta dauzkate, baina ez daude argitaratuta.

(3) Vienako Phonogrammarchiv: <http://www.phonogrammarchiv.at/wwwnew/>.

(4) Berlingo Ethnologisches Museum: <http://www.smb.spk-berlin.de>.

(5) CDa eskuratzeko: <http://www.austria.at/3106-2>

5) Georg Schünemann-en eta Hermann Urtel-en zilindroak

URTEA: 1916-17.
GRABAZIOEN EGILEA: Georg Schünemann eta Hermann Urtel.
NON EGIN ZIREN: Alemaniako hiru preso-eremu hauetan: Chemnitz (Vogtland), Mannheim (Baden-Wurtemberg) eta Rottleberod (Südharz).
EDUKIA: kantuak.
INFORMAZIOA: https://www.mintzoak.eus/eu/grabaketak/programak/prusiako-komisio-fonografikoaren-artxiiboak-alemani/ , http://www.argia.eus/argia-astekaria/2452/euskarazko-kanten-grabaketak , http://www.iparraldeko hitza.info/2015/05/22/ene-biziko-grabaketa-ederrenak-dituzur-urrundik-gainera-2/ eta http://www.kulturklik.euskadi.eus/ekitaldia/2019031818304469/maitia-nun-zira-dokumentala/kulturklik/eu/z12-detalle/eu/ .
NON DIREN ZILINDROAK: Berlinen, hain zuzen ere, batzuk Berlingo Ethnologisches Museum - en eta beste batzuk Humboldt Unibertsitateko Lautarchiv-en ⁶ .
NON DIREN KOPIAK (entzuteko, baina ez kopiarik egiteko): Euskal Kultur Erakundearen egoitzan (Uztaritze, Lapurdi) kopia bat dute.
ARGITALPEN-EGOERA: Ethnologisches Museum en eta Humboldt Unibertsitatean digitalizatuta daukate, baina ez daude argitaratuta. Batzuk sarean daude: https://www.mintzoak.eus/eu/grabaketak/programak/prusiako-komisio-fonografikoaren-artxiiboak-alemani/lehen-mundu-gerlako-euskal-presoen-grabaketak-1916-1917 .

(6) Humboldt Unibertsitateko Lautarchiv: <http://www.lautarchiv.hu-berlin.de/>.

SORTZE LANAK

NARRATIBA
ITZULPENAK

Liburua

Aitor ARANA

Ibanek bizio ikaragarria zeukan: oso gogoko zuen irakurtzea. Eta, are okerrago, liburu-denda kutuna ere bazeukan, hartara joan eta bertan orduak eta orduak ematen zituena.

—Ene! Hi al haiz berriz? Atzo ere ez al hintzen, bada, hemen izan? —galdetu zion Martin liburu-saltzaile zaharrak, ateko kanpaitxo hotsa entzun eta, burua sarrera aldera jiraturik, Iban gaztea sartzen ikusi zue-nean.

Ibanek irribarre egin zuen ezer erantzun aurretik.

—Bai, baina atzo eraman nuen liburua, nonbait, argalegia zen, edo interesgarria, eta erdia sutondoan irakurri nuen sua itzali bitartean, eta beste erdia ohe epelean, lokartu aurretik.

Martin zaharrak miresmenez begiratu zion Ibani, hainbeste urtean erosle izandako hogeita hamabost urteko gizon gazteari. Liburu-dendan lehen aldiz hamabi bat urte zituela sartu zenean bezalako ile beltz kizkurrak zeukan. Hogei urte baino gehiago ziren, beraz, bezero on hura astero huts egin gabe etortzen zitzaiola. Orain gizon garaia zen, sasoikoa, hanka luze eta esku handietakoa: erraz sinets zitekeen urtebete lehenago arte errugbilaria izan zela.

Martin bera, berriz, urte haietan zahartu egin zen, berak nahi baino azkarrago aukeran, eta haren ilea bakandu eta lastu egin zen, zeharo urdindu, eta azala aurreko mendeetako larruzko liburu batzuei bezalaxe zimurtu zitzaion, zimurtu eta lakartu. Liburu-saltzaileak, bezero lagunari begira, esku bat aurrera luzatu baino ez zuen egin, Ibani denda —beti bezala— erabat bere esku zeukala adierazteko, nahi zuen denboran begiratu eta arakatzeko.

Ibanek ingurura begiratu zuen.

Ia beti paretaz paretara arakatzen zuen liburu-denda, apalez apal, ezkerretik hasi eta eskuinerantz mugituz. Beheko solairuko apalategi guztiak arakatu ondoren, erdialdeko eskaileretan gora igo, eta goiko solairu zaba-lean gauza bera egin ohi zuen ezkerretik eskuinerantzko mugimenduan. Bazekien liburu-denda osoa ikusteko bi hilabete behar zituela. Hainbeste

urtean, beraz, ehun bat aldiz begiratu zituen liburu guztiak banan-banan, eta milaka erosi zizkion Martin adiskide zaharrari.

Eskaileretara abiatzeko keinua egin zuen, baina orduan, betertzetik eta ozta-ozta, Martinek salmahaiaren atzealdean eta lurrean utzita, liburu mordo bat pilaturik zeukala ikusi zuen gazteak.

—Hara! —atera zitzaion Ibani—. Berriak al dira liburu horiek?

—Zeintzuk? —galdetu zion saltzaileak, Ibanek hatz batez seinalatzen zuen aldera begiratzeaz batera: bere atzera, alegia—. A, hauek. Salmahai atzeko beheko apaletakoak dituk... Hor daudelako inor gutxik ikusten ditik, eta asko saltzen ez diren horiek kendu —sarrera ondoko apalategi batera seinalatu zuen— eta lekuz aldatuko ditiat. Baina hik ikusita eduki dituk, poliki-poliki dena arakatzen duanez...

—Begira nitzake, hala ere?

—Bai, noski. Saltzeko zeuzkaat.

Iban lurreko liburu pilaren ondora joan eta kokoriko jarri zen salmahaiaren eta liburuaren artean. Martin laster etorri zitzaion atzetik, zurezko aulki txiki bat zekarkiola.

—Eskerrik asko —onartu zuen Ibanek gogo onez, eta, eroso eserita, lurreko liburuak banan-banan aztertzeari lotu zitzaion.

Handik aurrera, gazteak bere eskuak eta liburuak besterik ez zuen ikusten. Ingurua ilundu egin zen, eta denbora desagertu. Laster ohartu zen, atseginez ohartu ere, liburu haietako gehienak eleberriak edo ipuin bildumak zirela. Ibanek lasai irakurtzen zituen haien guztien izenburuak eta kontrazaleko nahiz azal-hegaleko laburpenak. Gehienak irakurrita zeuzkan beste edizio batzuetan, edo ezagunak zitzaizkion irakurle ona zenez, baina kontrazaleetako laburpenak berdin-berdin irakurtzen zituen, haien edukiaren berri emateko modua beti zelako desberdina.

Liburu-dendako erloju zaharrak arratsaldeko seiak jo zituen, eta handik gutxira zazpiak, eta laster zortziak. Eta zortziak denda ixteko ordua zen.

—Iban, seme, itxi egin behar diat —entzun zuen Ibanek Martinen ahots ezaguna, oso urrunetik baletorkio bezala eta abstrakzio sakon batek ateratzen zuela—. Bost minutu, eta joan egingo nauk.

—Ondo da. Eskerrik asko —erantzun zuen gazteak esker onez, baina aski zapuzturik.

Ez zuen gogoko libururik aurkitzen. Eta pila hartako ia denak aztertu zituen. Elkarren gainean dorre txiki baten moduan zeuden azken hamar liburuei begiratu zien orduan. Bost minutuan erraz gainbegiratuko zituena.

Haietako bosgarrenaren izenburua ez zuen ezagutu: *Bizitza eta Heriotza*. Egilearen izenik ez zen azalean ageri. Ezta barruko azalean ere. Eta laburpenik ez zeukan kontrazalean. Horrek Ibanen jakin-mina piztu zuen. Liburu huraxe erosiko zion Martini.

—Zenbat balio du honek? —galdetu zion, hura jadanik argiak itzaltzen ari zela.

Gizona eskaileretan behera jaitsi zen Ibanengana eta bidean erantzun zion.

—Horiek hamabost euro balio ditek.

Bezero gazteari liburua kobratu eta denda ixteko asmoz salmahaira heldu zenerako, Iban hantxe zegoen liburu aukeratua aurrean zeukala. Sakela batetik diru-zorroa atera zuen.

Martinek liburua hartu zuen une batez, eta begiak zabal-zabalik jarri zitzaizkion. Ezpaineak dar-dar egin zioten. Gero Ibani begiratu zion, behetik gora eta betaurrekoen atzean ezkutatu nahian bezala, gaiztakeria egingo duen ikasleak irakasleari begiratzen dion moduan.

—Entzun, Iban... sentitzen diat, baina ezin diat liburu hau saldu... Hau... ez zegok salgai...

—Nola ezetz? —harritu zen gaztea—. Lehen saltzeko daukazula esan ez didazu bada? Eta oraintxe hamabost euro balio duela ere esan duzu. Hemen dago dirua.

Eta, hura esateaz batera, Ibanek billete gorri eta gris bana utzi zuen salmahaiaren gainean.

—Arrazoi duk, baina lehen ez nekian...

Ibanek begietara begiratu zion lagun zaharrari; hark nekez eusten zion gaztearen begirada harrituari.

—... ez zenekien liburu hau hartuko nuenik, ezta? —Begiak piztu zitzaizkion—. Ulertzen dut: ez zenekien hor zeneukanik.

Bi lagunek elkarri eta salmahai gaineko liburuari begiratu zioten txandaka.

—Ezin didazu liburua erostea galarazi, Martin —hautsi zuen, azkenik, Ibanek isiltasuna—. Inoiz baino gehiago nahi dut orain.

Liburu-saltzaileak ez zeukan bezeroak ezer esan beharrik. Arrazoi zuela ere aitortu zion arestian. Haren lekuan, berak ere erosi nahiko zukeen zorioneko liburua. Nolatan ahaztu ote zen hartaz? Oroimen gero eta ahulagoaren seinalea zen hura. Edo beste nonbait zegoela uste izango zuen. Hartan pentsatzen ari zela, Ibanen esku sendoa ikusi zuen liburua hartzen. Salmahaiaren gainean dirua baino ez zen geratu.

Kanpoan euria hasi zuen, bizi-bizi. Ibanek bularreko sakelan sartu zuen bat-batean misterioitsu bihurturiko liburua, autora bidean ez zedin busti. Dendako atea ireki zuen eta salmahaiaren atzean goibel edo kezka begira zeukan lagunari agur gisa esan zion:

—Liburu hau horren maite baduzu, irakurri eta gero ekarri egingo dizut, berriro eskura dezazun —eta irribarre egin zion.

—Hitza hartzen diat! —erantzun zuen Martinek, esku bat altxaturik, gaztea atetik desagertu baino segundo bat lehenago.

Iluntzen ari zuen udazkena aurrera zihoanez, eta kaleak goibel ageri ziren euritan, kale-argiek ozta-ozta bizitzen zituztela. Euritakorik ez zeukanez, Iban eraikinen aterpean zebilen, balkoipetik balkoipera lasterka zihoala.

Lurpeko aparkalekua ez zegoen urrun. Aparkalekuko lehen solairuko makina automatikoan ordaindu zuen eta bere autora abiatu zen. Autoan sartu aurretik, beroki bustia erantzi, hartatik liburua atera, atzeko atea ireki eta atzeko eserlekuan zabaldu zuen, etxera bidean lehor zedin. Gidariaren aldeko atea ireki eta gero, era berean, liburua kopilotuaren eserlekuan utzi zuen. Gero eseri egin zen. Autoa berria, modernoa eta garestia zen. Ia ukitu gabe jarri zen martxan.

Iban irakurle amorratuak oso gogoko zuen gidatzea. Mendialdean bizi zen, hiritik hamar bat kilometrora. Zuhaitzi zabalez inguratutako baserri antzeko etxe batean bizi zen, muino baten gainean, egunez ipar-erian itsasoa ikusten zela eta hego-ekialdean Txindoki mendia, Aralar

mendilerroaren atezain gotorra. Etxera euritan heldu zenean, berriz, ez itsasoa ez Txindoki ikusi zuen, autoaren argi ahaltsuak ez baitziren gauza —hala ere— gaueko iluntasun beltza hain urrutira urratzeko.

Etxe dotorea harrizkoa zen eta leiho handiak zeuzkan. Lorategiko argiak piztuta zeuden, atarikoarekin batera. Egunero, egun-argia ahulduz zihoanean, sentsore bidez pizten ziren argi haiek abegi sentsazioa sortzen zioten Iban etxejabeari.

Autoa etxearen ezker aldeko garajejan sartu eta gero, liburua eta berokia berriz ere hartu zituen eta, euria ari zuelako lorategira irten gabe, garaje barneko alboko atetik sartu zen etxean. Erdialdeko egongelara bidean, argiak bera mugitzen zen neurrian pizten ziren eta handik bizpahiru minutura itzaltzen.

Egongela zabalaren erdi-erdian, beheko su ederra zegoen, inguratu eta edozein aldetatik begira zitekeena. Surik ez zen piztuta ikusten, baina mahai ederrez, besaulki eroso eta apalategiz hornitutako egongela ederrean ez zegoen batere hotzik. Erraz uler zitekeen zergatik: txingarrak lo zeuden tximinian, Ibanek liburu-dendara joan aurretik sua ondo piztuta eta suegur aberatsez elikatuta utzi zuen seinale.

Ezer baino lehen, gazteak tximinia ondoan txukun jasota zeuden egur zati finak txingarren gainean jarri zituen eta, sua haiekin pizten eta indartzen hasi zenean, egur puska trinkoak bota zituen sutara.

Egongela erdiko mahai zabalaren gainera begiratu zuen orduan, hantxe utzia baitzuen liburu erosi berria. Mahai zabal haren gainean liburu gehiago zeuden, han-hemenka bakarka nahiz pila txikitan zabaldurik; izan ere, Ibanen egongelak, egongela bainoago, liburutegia zirudien, haren lagunek esan ohi zioten bezala. Horma guztiak goitik behera apalez eta liburuz jantzita egoteaz gain, erdiko suaren bi aldetan zurezko bi mahai zabal zeuden, aulki ederrez osatuak. Agerikoa zen mahai haiek liburuak eroso irakurri, kontsultatu edo haien inguruko lanak egiteko jarririk zeudela han. Eta, besterik gabe, libururen bat hankak eroso gurutzatuta irakurri nahi zuenak, eskueran zeuzkan gelan han-hemenka kokatuta zeuden besaulki guriak. Haiek zutikako lanpara bana zeukaten ondoan, argitasuna nolanahi erregula zekiekeenak.

Mahai gaineko liburu berriari begira, Ibanek erabaki zuhurra hartu zuen:

—Lehenengo afaldu egingo dut.

Ondoko korridorea —goiko solairura igotzeko eskailerara zeramana— igaro ondoren, sukaldean sartu zen, ohi bezala inongo argirik piztu beharrik izan gabe. Hozkailutik plater bete patata egosi eta legatz puska eder bat atera zituen. Jarraian, mikrouhin labean sartu zituen eta, berotzen ziren bitartean, telebista piztu zuen.

Gaur egun albistegiaren gaueko edizioa hasita zegoen. Eguerdikoaren kopia hutsa izango zen ia, baina, eguerdian ere ikusia zeukan arren, huraxe uztea erabaki zuen. Munduan beste albisterik ez balego bezala, esata-riak hamar minutu pasa eman zituen elurra han eta hemen egin zuela eta han eta hemen egingo zuela esanez. Albistea ote zen neguan elurra egi-tea? Udan egingo balu ez zatekeen albisteago?

Patata egosiak mundialak zeuden. Goxo-goxoak. Eta legatza hobea, ardo ederrez bustirik.

Egunero etxea garbitzera eta jatorduak prestatzera hainbat orduz etxera etortzen zitzaion Fermina andre alarguna sukaldari bikaina zen, sukaldari bikaina zenez. Fermina jatorrak ogia ere egin ohi zuen sukaldako labe modernoan, denbora zeukanean, eta Ibanek baserrikoa baino gusturago jaten zuen hura.

Albisteak amaitu zirenean, eguraldiaren tartea ikusi zuen gazteak, albistegia ikusi ondoren zer esango zuten bazekien arren: hurrengo egu-netan, gau hartan bertan hasita ziurrenik, euria egingo zuela eta, mentu-raz, elurra ere bai.

Kafe makina ia guztiz automatikoan kafesne ederra prestatu ondoren, egongelara itzuli zen kikara beroa esku batean hartuta.

Sutondotik gertuen zegoen mahaiaren tximinia ondoko ertzean eseri zen, bere ohiko jarlekuan eta liburu erosi berria utzi zuen lekutik oso gertu. Besoa luzatu besterik ez zuen egin behar izan, hura hartzeko.

Egongela epeleko isiltasun atseginean, sua pindarka eta kanpoko euri gozoa besterik aditzen ez zela, gazteak berriro irakurri zuen liburua- ren izenburua: *Bizitza eta heriotza*. «Noren bizitza eta heriotza?», galdetu zion bere buruari. Kafesne zurrutada txiki bat hartu eta liburua ireki zuen. Lehen atalaren izenburua *Jaiotza* zen. Irakurtzeari ekin zion. Orduan ate nagusiko txirrina entzun zen.

Norbaitek atea jo zuen. Bai arraroa. Inor ez zen Ibanen etxean ager- tzen alde zurretik jakinarazi gabe. Etxeko bi zakurrek zaunka egin zu- ten, urrun, zakurtegian. Ibanek ez zuen gogoko zakurrak gauez zaunkaka

ibiltzerik, gaueko bakearen nahastaile. Erabateko konfiantza zeukan etxeko segurtasun sistema elektronikoan.

Liburua berriro mahai gainean utzi eta atarian nor ote zegoen ikustera joan zen.

—Martin! —atera zitzaien, harriturik, liburu-saltzaile zaharraren irudia atariko argitan ikustean. Haren atzean, euria zarra-zarra ari zuen eta Martinen autoa etxearen aurrean aparkaturik ikusten zen.

—Gabon, Iban —gizonak panazko bere jaka grisa jantzita zeukan eta eskuetan bi liburu lodi zekartzan—. Barkatu deitu gabe etorri izana...

—Ez, gizona —gazteak sartzeko keinua eta gonbita egin zion, bi urrats atzera eginez eta atea gehiago zabalduz—; badakizu nahi duzunean etor zaitezkeela.

—Eskerrik asko, motel.

Bi lagunak egongelara joan ziren. Liburu-saltzailea bertan hainbat aldiz egona zen, baina beti miresten zuen Ibanen etxeko liburutegi-egongela ederra.

Berehala ohartu zen Ibanek arratsaldean erosi zion liburua sutondoko mahaiaren gainean zegoela. Mahai beraren gainean utzi zituen eskuetan ekarritako bi liburuak.

Ibanek, mahai ondoan Martin bezala zutik, liburuak ezagutu zituen eta esku bat haien gainean jarri zuen.

—Liburu hauek gaur erosi dizudanarekin batera zeuden, salmahai atzeko pila hartan —esan zuen, begiak argi.

—Bai, hala duk —erantzun zion lagun zaharrak, aski serio.

—Baina eser zaitez, Martin, mesedez. Zerbait edan edo kafea hartu nahi duzu?

Martinek kafea nahi zuen eta, berriro sukaldera joan ondoren, Ibanek kafeontzi bero-beroa, esnea, azukrea eta pastak ekarri zituen erretilu batean. Harekin guztiarekin egongelara itzuli zenean ikusi zuenez, Martin mahai ertzean eserita zegoen: Ibanen liburu berriaren aurreko aldean jarririk, leku hartara eramanak zituen bi liburu lodiak.

Suari begira zegoen.

—Ederki egoten duk sutondoan, kanpoan euria ari duela.

—Egia —Ibanek lagunaren gustura zerbitzatu zuen kafea.

Gizon zaharrak kafetan atseginez busti eta jan zituen lagunak eskainitako pasta gozoak, kezka hitz egiten bazuen ere.

—Hara, Iban... Bazekiat aurrean daukaan liburu hori eskubide osoz erosi duala, baina... deskuidoan saldu diat. Liburu horrek ez zian han egon behar eta... mesedez, ez irakurtzeko eskatu nahi diat...

—Atea jo duzunean, orduantxe ari nintzen lehenbiziko kapituluaren izenburua irakurtzen.

—*Jaiotza?* —galdetu zuen Martinek, eta itzal batek begiak ilundu zizkion. Eskuan zeukan gurinazko pasta atzera platerean utzi zuen.

—Bai, ondo ezagutzen duzu, horratik!

Bi lagunak isilik geratu ziren.

Euriak lorategiko harlauzak jotzen zituen bitartean, suak bero goxoa zabaltzen zuen.

Martinek berean jarraitu zuen:

—Dendan esan diadan bezala, edo hala esan diadala uste diat, salmahai atzeko liburuak lekuz aldatzeko zeuzkaat han, baina erosi duan hori eta —orduan esku bat luzatu zuen bi liburu ekarri berriak zeuden aldera— beste bi hauek erretzeko neuzkaan toki hartan.

—Erretzeko ala birziklatzeko? —Ibanek, adar jotzaile—. Harrigarria da, hala ere, liburu-saltzaile batek libururik erre edo birziklatu nahi izatea.

—Entzun ondo, Iban: erretzeko direla esan diat. Hori, alde batetik. Eta, bestetik, oroimena galtzen ari nauk... gauzak maiz ahazten zaizkidak, eta liburuok ahazturik neuzkaan...

—Denoi ahazten zaizkigu gauzak, Martin.

Tximinian erretzen ari ziren egurretako bat, erdi agorturik, berez mugitu eta erdizka atera zen sutatik. Ibanek, sutondoan kokoriko jarrita, bere lekura itzuli zuen suburdinarekin.

Martinek, bitartean, beste pasta bat jan zuen eta kafe gehiago atera zion bere buruari.

Iban berriro eseri zen lagun zaharraren aurrean.

—Lehen liburu hau irakurtzeko asmo sendoa neukan, Martin, eta zure hitzek nire irakurmina areagotu dute, pentsatuko duzunez.

—Pentsatzen nian, bai, ez hindudala konbentzituko —onartu zuen zaharrak—. Horrexegatik ekarri ditiat bi liburuok.

Ibanek Martinen ondoan zuden bi liburuak hartu eta, bere aurrean jarri ondoren, arretaz irakurri zituen haien izenburuak: *Giltza-burua* eta *Giltza-buztana*.

—Hauek bai izenburu bitxiak! —esan, eta irribarretsu begiratu zion lagunari, azalpen eske.

—Sorgin-liburuak dituk, Iban, edo, hobeto esanda, arao-liburuak.

—Arao-liburuak? —Ibanek berehala ireki eta gainbegiratu zuen bi liburu lodietako lehenengoa. Orri guztiak zuriak ziren. Idatzi gabe zeuden. Eta bigarren liburuak ere ez zeukan ezer idatzirik. Ibanek txunditurik begiratu zion lagunari.

—Hau da hau! Hainbeste urtean, inoiz ez didazu liburu hauetaz hitz egin! Erabat alferrikakoak dira, testurik ez daukatenez! Edo bestela, norbaitek zerbait idazteko izango dira.

—Ez diat hauetaz hitz egin, inoiz ez huelako euren berri izan behar...

—Baina, zertarako dira?

—Menderatzaileak dituk.

—Menderatzaileak? —gazteak ez zuen ulertzen—. Noren menderatzaileak? Nireak, menturaz? Baina nola menderatuko naute ezin badi-tut irakurri? Gero eta gutxiago ulertzen dut.

—Ez haute hi menderatuko, ez: heuk erosi duan liburua menderatzeko dituk. Horrela egon dituk azken urteetan nire liburu-dendan, lehenik galduta eta gero ahaztuta. Eta bien artean harrapatuta, heure liburu hori mendeian eduki diate denbora luze horretan.

—Eta zergatik dago nire liburua menderatu beharra?

—Irakurtzen duenari edozein izugarrikeria gerta dakiokelako. Hil ere egin liteke irakurlea, liburua irakurriz gero.

—Tira, tira, Martin! Ez duzu horrelakorik sinetsiko!

Martin, Ibanek liburua irrikaz irakurriko zuela garbi ikusten zuelako begirada goibel, zutitu egin zen.

—Joan egin behar diat, seme. Berandu duk. Hobe huke liburua su eder horretan oraintxe erretzea. Neuk botako diat, nahi baduk —eskaini zion, azken ahalegina eginez.

—Badakizu irakurri egingo dudala —adierazi zion lagun gazteak, begirakunea serio, eta hura ere zutitu egin zen.

—Orduan, egidak mesede bat: liburua irakurtzen duan aldioro, bukatu nahiz ez bukatu, utz ezak beste bi liburu hauen artean, aurrean Giltzaburua duela eta atzean Giltza-buztana.

—Mendean edukitzeko?

—Mendean edukitzeko, bai.

Besterik esan gabe, agurea kanpoko ate aldera abiatu zen. Ibanek, zer pentsatu ez zekiela, lagundu eta atea ireki zion.

—Egidak kasu —agurtu zuen saltzaileak.

—Bai. Eskerrik asko etortzeagatik. Kontuz gidatu eta gau ona izan.

Ataritik, Ibanek Martinen autoa euritan urruntzen ikusi zuen. Gero sutondora itzuli zen eta, berriro liburuari helduta, hura irakurtzeari ekin zion.

Haren begiak berriro pausatu ziren lehen kapituluaren izenburuan: *Jaiotza*. Irakurtzen zuela, laster jabetu zen ez zegoela narrazioak harrapatu-rik, gertakizunen hariak ez zuela irakurtzen jarraitzera eramaten, berarengan erakarpen indar handiagoa zeukala Martinek liburuaz esan zionak, liburuak berak baino.

Pertsonaia nagusiaren jaiotza zen lehen kapituluaren kontatzen zena, izenburuak iragarria betez. Ezer berezirik ez: pertsonaia etxean jaio zen, bere gurasoen logelan eta emaginaren laguntzarekin, kanpoan elurra ari zuen bitartean. Horrek, ordea, zerbait gogorarazi zion Ibani: ez al zen bera elur egun batean jaio, bere aitak esan ohi zionez? Pertsonaia, jaiotzean, ezin omen zuen arnasarik hartu, eta emaginak gorriak eta bi ikusi omen zituen, hari ipurdikoak emanek arnasa harraraztea lortu bitartean. Ibani begiak zabaldu zitzaizkion lerroei begira: bera ere ito behar-reen ibili omen zen, jaio zenean! Eta, harrigarriena, kapitulua nola amaitzen zen: pertsonaia haur txikia zen eta, sehaskan sartuta, haren ondoan zegoen armairu —bere ikuspegitik— guztiz erraldoiari begira egon zela gogoratzen zuen. Hura zen, hain zuzen ere, Ibanek gogoratzen zuen bere bizitzako lehen oroitzapena!

Liburuaren azalari begiratu zion, berriz, senak aginduta, eta mahai gainera bota zuen ikaraturik: erosi zuenean egilearen izenik ez bazeukan ere, orain Iban Bolinaga izen-abizenak ageri ziren izenburuaren azpian.

Arnasa pixka bat baretu zitzaionean, berriro hartu zuen liburua, poliki-poliki, irudimenak bere izen-abizenak ikusarazi zizkiola baieztatu nahirik. Baina ez: hantxe zegoen bere izena, tinko inprimaturik.

—Arraio beltza! —esan zuen errugbilari ohiak.

Orduan berriro erreparatu zuen izenburuan. Bizitza eta heriotza. Zer esan nahi ote zuen hark? Lehen kapituluan bere jaiotza irakurri bazuen, hurrengoetan bere bizitza eta... heriotza irakurriko zituela?

Atzera berriz irakurri zuen liburua, jakin-minez eta beldur pixka batez.

Eta berriro zabaldu zitzaizkion begiak, harriduraren harriduraz. Laster, ordea, harridura dezepzio handi batek ordezkatu zuen. Lehen kapituluaren ondoko orriek hitz erdirik ere ez zeukaten inprimaturik. Nola zitekeen?

Nahita ere, ezin zuen irakurtzen jarraitu.

Martin adiskideak emandako aholkua etorri zitzaion orduan burura: «Liburua irakurtzen duan aldioro, bukatu nahiz ez bukatu, utzi ezak beste bi liburu hauen artean...» «Mendean edukitzeko?», galdetu zion berak. «Mendean edukitzeko, bai».

Orduan, sutondoko epeltasun ederrean, gazte liburuzaleari begiak argitu zitzaizkion.

Edonork, egoera hartan, bere heriotzari buruzko kapitulua irakurri nahiko zuen... Baina ona ote zen hura egitea? Senak ezetz zioen. Jakin-minak, aldiz, lehenbailehen irakurri nahi izatera zeraman... Bere liburua bi arao-liburuaren artean uzteak zer eragin zezakeen? Idatzita zegoena ezabatzea? Idatzi gabe zegoena inoiz ez idaztea? Liburua gehiago «idatz zedin» eta, hartara, Ibanek bere heriotzaren berri izan zezan, arao-liburuetatik urrun gorde behar zuen?

Baiezkoan zegoen. Liburua bi haietatik urrun uztea erabaki zuen. Berriro ireki zuen, gehiago idatzi ote zen ikusteko. Ez, lehen bezala zegoen. Ingurura begiratu eta erdi libre zegoen apal bat ikusi zuen. Zutitu egin zen liburua hantxe jasotzeko. Biharamunean haren orriak nola zeuden

begiratuko zuen. Beste biak mahai gainean utzi zituen. Egongela erdiko hormaren goialdean zintzilik zegoen erloju handiari begiratu zion.

—Hirurak! —atera zitzaion, miretsirik—. Nola liteke horrenbeste ordu igaro izana? Konturatu gabe joan zait denbora.

Ohera joatea erabaki zuen, Mary Shelleyren Frankensteinen azken itzulpena eskuan hartuta.

Biharamunean, goizeko hamaiketan esnatu zen. Larunbata zenez, ez zeukan inorako presarik. Logelako leihoa irekitzean, lorategi ederra ikusi zuen bere oinetan. Txindoki elurretan zegoen, urrun, telebistako eguraldi iragarpenen sendogarri. Baina orain eguzkia dirdiraka ari zen eta, gau osoan euria egin zuenez, goizeko airea garbi eta xahu ikusten zen. Txoriak kantari zebiltzan.

Komunera joan ondoren, beheko solairura jaitsi eta lorategira atera zen. Etxeko zakurrek bertan agurtu zuten. Ibanek belarra eta eserlekuak lehor zeudela ikusi zuen, eguzkia goizean goizetik atera izanaren seinale. Lorategiko aranondo azpiko mahaian gosaltzea erabaki zuen, ondoren bere liburua hantxe irakurtzen jarraitzeko asmoz.

Txorien txio-txio alaiak eta etxeko zakurren joan-etorriak besterik aditzen ez zuela, gazteak patxada handiz gosaldtu zuen, inguruko lasaitasunaz gozatuz. Gero, gosari-hondarrak zakurrei eman zizkien eta platerak sukaldera eraman zituen. Jarraian, apaetik hartuta, orain bere izena zeukan liburua eskuan zeramala atera zen berriz ere eguzkitara. Aranondoak ia historik ez zeukan, baina haren enbor sendoan eguzkiaren trabarik gabe irakurtzeko moduko itzala egiten zuen.

Eroso jarririk, Ibanek liburua ireki zuen, lehen kapitulua amaitzen zela kalkulaturiko lekuan. Asmatu egin zuen, begien aurrean bigarren atala azaldu baitzitzaion, *Bizitza* izenburukoa. Irribarre egin zuen, atsegina eta beldurra nahasian sentitzen zituela.

Orduan azken kapitulura jauzi egiteko tentazioa izan zuen, eta hala egin zuen, baina ez zegoen idatzirik. Bere heriotzaren berri izan nahi bazuen, beraz, liburua ordenan irakurri beharra zegoela ulertu zuen.

Arratsaldeko hirurak ziren *Bizitza* kapitulua bukatu zuenean. Liburuak liluraturik zeukan: bere bizitzaren berri xehea ematen zuen, garrantzizko gaietan sakonduz eta azalderiak saihestuz.

Ibanek bere buruari aitortzen zion bigarren kapitulua bihotza uzkur-
turik irakurri zuela, eta azken paragrafoak bihotza estutu ere egin ziola;
izan ere, Martini *Bizitza eta heriotza* erosi ziola eta hura irakurtzen ari zela
irakurri zuen hartan.

Haren ondoren, berriz ere, orri zuriak.

Errugbilari ohiak, liburuaren funtzionamendua onarturik, egongela-
ko apalategian utzi zuen bigarrenkoz. Gero, kanpoan bazkaltzea erabaki
zuen eta ondoren ohiko bere bi lagunekin zinemara joatea. Gauean han-
dik itzultzean, liburuak azken kapitulua idatzirik edukitzea espero zuen.
Ahalegin handia egin behar izan zuen lagunei ezer ez esateko.

Garai bateko errugbi taldeko bi lagunekin afari txikia eginda etxera
berandu itzuli zenean, telefonoa jo eta jo ari zen.

—Iban! Azkenean! —entzun zuen Martin zaharraren ahots larritua—.
Arratsalde osoa eman diat hiri deika! Bart liburua bi arao-liburuen artean
utzi huen?

—Martin, adiskide, begira... —erantzun zion Martinek eraman han-
diz—. Astelehenean berriz ere zure dendan izango naiz eta, nahi baduzu,
liburua eramango dizut, beharbada egingo nuela esan nizun bezala.

—Liburua irakurtzen ari bahaiz, badakik horrek orain ez daukala ba-
tere garrantzirik! —bota zion agureak, haserre eta oso kezkatutik—. Esan-
go didak liburua giltza euskarri diren beste bi liburuen artean eduki
duan? Hala daukak orain?

Ibanek, egongelatik lorategi aldera begiratu zuen. Bizpahiru argi bes-
terik ez zen han ikusten, iluntasuna urratu nahian.

—Gaez ez dut eduki haien artean, eta orain ere ez daukat.

Martin isilik egon zen luzaro samar; Ibanek haren arnasa aztoratua
entzuten zuen aparatuaren beste aldean.

—Orduan, badakik zer gertatzen ari den... —esan zuen liburu-saltzai-
leak azkenean.

—Bai: lehenbiziko kapitulua irakurri nuen bart eta, liburua giltzapetu
gabe utzi ondoren, lo nengoela bigarrena idatzi zen berez. Hori goizean
irakurri dut.

—Eta arratsalde osoan ez haiz etxean izan —osatu zuen Martinek—; beraz, orain izenburuak dioen hurrengo pasartea irakurtzeko asmoa daukak: *Heriotza*.

Iban isilik geratu zen. Erantzun isila baiezko biribila.

—Liburua sutara bota hezake oraintxe bertan —eskatu zuen agureak; ez zekien etxejabeak sua artean piztu gabe zeukala—. Edo, besterik gabe —erregutu zuen hamaikagarren aldiz—, bi liburuen artean utzi, ezer gehiago ez dadin idatzi, eta astelehenean dendara ekarri.

—Gauza bat egingo dugu, Martin —bukatu nahi izan zuen Ibanek—. Zu egon zaitez lasai nik etzi liburua eraman arte, hitz ematen dizut eta, orduan zure eskuetan utziko dudala, harekin nahi duzuna egin dezazun. A! Eta bi arao-liburu horiek ere eramango dizkizut.

—Ondo... Hire zain egongo nauk. Baina ez gehiago irakurri, otoi —onartu eta erregutu zuen agureak, batere lasaitasunik sentitzen ez zuela.

Telefonoa eskegi eta gero, Ibanek tximinia aldera begiratu zuen. Hain gogoko zuenugar dantzarien —gutziz isilen— konpainian irakurtzea, hain gogoko txingar goriek sortzen zioten lilurak bereganatzen uztea...

Suak indar hartu zuenean, ohiko mahaian ez, baina sutatik hurbilen zegoen besaulki erosoan eseri zen, liburu berria eskuetan hartuta.

Hura irekitzeko gogo handia bazeukan ere, kafesnea alboan zeukala lasai eseririk egon arte halakorik ez zuela egingo erabakita zegoen eta, besaulki ondoko zutikako lanpararen argi abegikorra piztu ondoren, bere eskuak liburua irekitzen ikusi zituen.

Beste kapitulu bat zegoen idatzirik! Eta liburuaren azken orriraino heltzen zen.

Haren izenburu tentagarri eta aldi berean beldurgarriari begira, Ibanek behin eta berriz egiten zion galdera bera bere buruari: kapitulu hartan benetan irakurri ahal izango zuen bera nola hilko zen?

Galdera haren ondoko pentsamendua nahitaezkoa zen: nola hilko zen jakinez gero, heriotza saihestu ahal izango zuen. Bihotz zimiko handia sentitu zuen. Ba ote zen munduan halako idatzirik irakurriko ez zuen inor?

Zeharo harriturik eta aldi berean jakin-minez beterik, Ibanek kapitulu hura Martinek gau hartantxe etxera telefonoz deitu zionean hasten zela irakurri zuen. Bi lagunek elkarrekin izandako elkarrizketa zehatz-mehatz idatzirik ageri zen. Nola zitekeen sorginkeria hura? Astelehenean hartaz galdetuko zion liburu-saltzaileari.

Bat-batean, Ibanek kafesnea prestatu aurretik sutan zeuden adarretako batek —suegurra ondo piztuko bazen, beharrezkoa baitzen lehenbizi abarrak eta adar meheak piztea—, ia ilinti gori bihurturik, zart egin zuen eta tximiniatik gelara atera zen jauzi batean. Ibanek begi bakar batez begiratu zion ilintiari, bestea liburuan josita zeukanez. Ez zirudien leku arriskutsura erori zenik, alfonbra ondoan bai, baina porlanezko zoruan gelditu zenez.

Irakurtzen jarraitu zuen, aldika kafesne zurrutadatxo bat hartzen zuela kikara ondoko mahai txikitik hartuta. Laster, tximinia ondoan irakurtzen hasi zela irakurri zuen liburuan, eta adar batek zart egin zuela eta haren ilinti zati bat gelara atera zela.

Begiak zitzu bizian zihoazkion paperaren gainean: bihotz taupadak bezain arin, edo arinago.

Liburuan idatziak larritzen baina errealitateak lasaitzen zuela, egiazko ilintiari —alfonbra ondora erori zenari— begiratu zion. Hantxe zegoen, geldi eta beltz, itzali antzean.

Liburuan ilintia gori-gori zegoela irakurri zuen, eta berak ez zuela jasotzen irakurtzen ari zelako. Lerroek aurrera egin ahala, etxean sute handia piztu zela irakurri zuen Ibanek larri, eta, liburua irakurtzerari beranduegi utzita, bertan kiskalita hiltzen zela.

Gaztearen heriotzaren deskribapena ikaragarria zen, sugar handiek haragia eta aire beroak birrikak erreta. Hala ere, ezin izan zion irakurtzeari utzi, bera eta etxe osoa bertako liburu maiteekin batera, guztiz kiskaltzen zirela irakurri arte. Zakurrak ziren, lorategiko zakurtegiari larri, sutetik salbatzen ziren bakarrak.

Orduan Ibanek begirada liburutik altxatu eta zoruan zegoen ilintiari begiratu zion. Itzalita zegoenez gero, ikatz puska beltza zirudien. Ke urdin txikia zerion.

Ibanek irribarre egin zuen. Liburua oker zegoen. Ez zen suterik izan. Zertarako ziren, hortaz, Martinen estuasuna eta kezak? Liburua mahai

txikiaren gainean utzi zuen, kafesne hoztuaren ondoan. Astelehenean Martin adiskideari eramango zion, harekin nahi zuena egin zezan.

Orduan ilintia berriz sutara botatzea bururatu zitzaion. Horretarako, besaulkitik jaiki zen eta tximinia ondoko burdinazko pala hartu zuen. Ilintia palan hartu eta gero hura sutara botatzeko tximinia aurrean makurtu zenean, haren aurreko alfonbra ertzean estropezu egin eta buruaz tximiniaren harrizko ertza jo zuen.

Konortea galdu eta lurrean ahuspez etzanda geratu zen, alfonbra gainean. Kontrolik gabe erortzean, burdinazko pala tximinia ondoan erori zitzaion eta, zakar jaurtirik, ilintia sutara erori zen.

Bi minutu igaro ziren. Ilintia berriro goritu zen txingar artean.

Halako batean, Ibanek zirkinik egin gabe lurrean etzanda jarraitzen zuela, ilintiak berriz ere zart egin zuen eta gelara erori zen biziberriturik. Oraingoan alfonbra gainean gelditu zen. Etxe osoa erre zen eta, harekin batera, Iban irakurle ona eta hark hain maite zituen liburu guztiak. Zakurrak izan ziren, lorategiko zakurtegian larri, sutetik salbatu ziren bakarrak.

Ezin izango nuke esan nor naizen Testu labur hautatuak

Peter Handke
Itzultzailea: Juan Luis ZABALA

***Als das Wünschen noch geholfen hat* kronika liburutik**

(Nahi izatea artean ere baliagarri zenean, 1978)

Nire oroitzapena iristen deneraino, Botereak izutu egin nau, eta eragiten didan nazka ez da moralista, erraietakoa da, nire gorputzeko zelula bakoitzaren ezaugarri bat.

Thomas Bernhardek esaten zuen idazten ari zenean horizontean istorio bat agertzen zitzaion bakoitzean, haren hasiera besterik ez bazen ere, tiroz akabatzeko gogoia izaten zuela. Nik erantzuten dut: idazten ari naitzela kontzeptu baten hasiera besterik ez bada ere agertzen zaidanean, biraketa bat egiten dut –oraindik ere egin ahal badut– beste norabide baterantz, beste paisaia baterantz, zeinean ez dagoen oraindik kontzeptuen ondoriozko sinplifikaziorik eta asmo totalizatzailearik.

***Das Gewicht der Welt* egunkaririk**

(Munduaren zama, 1979)

Norbaitekin egon eta gero, harro sentitzen naiz neure ezer traizionatu ez dudalako.

Hitz egin beharrik ez izateko makina bat asmatu (hitz egiten dizuteanean martxan jarri eta zure ordeztu erantzuten duena).

Bakarrik gauean, begia keinatu diot neure buruari.

Hain maitea dut A. non bion arteko gatazka baten premia sentitzen dut diodan maitasuna erakutsi ahal izateko, gatazkarik ezaren ondoriozko urduritasun hau gabe.

Neuregandik irten arte ibili.

Neure buruari laguntzeko gauza ez baldin banaiz, ezin dit jada inork lagundu.

Hodei txiki batzuk ari ziren pasatzen Notre Dameren atzean Jean Renoirren film zahar batean, eta nik pentsatu nuen: beraz, hodei horiek hortik pasatu ziren orain dela berrogei urtetik gora.

Gaur arratsaldean nengoen moduan egonda, hilkorrik mespretxagarrinari laguntza eskatzeaz egon naiz.

Eguneko lehen beldurra.

Nire ustez, armairu batean preso, eskuak eta zangoak lotuta eta ahoa estalita dagoen norbaiti erridikulua irudituko ez litzaiokeen istorio bat idatzi beharko litzateke.

Jendetza konputagailu batek hurrengo bost urteetarako horoskopokoak nola egiten dituen ikusteko aukera ematen duen erakusleiho baten aurrean: jabetu nintzen begiraterakoan muturra okertzeko asmoa izan nuela “gauza hauen gainetik dagoen ikusle” moduan. Baina gertatzen ari zena begiratu besterik ez nuen egin, neure burua menderatu beharrik gabe.

Ontasuneko, ulermeneko, horizonte-zabaltasuneko une bat eurixka hotzeko eta etsipeneko egun batean, telebistaren eguerdiko sintonia etxe askotan entzuten den bitartean.

Iragarki batean bizitza ederra dela irakurtzea zuzenean neuri zuzendutako laidoa iruditzen zait.

Zahar bentzutu eta abailduak garagardo pitxerren aurrean, penatuta, “garai batean ona” izandako garagardoari hurrupaka.

Goizean atzamarrean ebakia egin eta gero, gauean, platerak garbitzen dituzten bitartean, esparatrapua erortzen zaien ezin konta ahala etxeakoandreengan pentsatu; orain, sukalde mordo batean esparatrapu bustiak eta biribilkatuak daude atsedean hartzen, tantaka lehortzen ari diren plateren ondoan.

Metroan egunkaririk gabe bidaiatzea erabaki nuen. Horrela gauza gehiagoren berri izango nuen.

Ezin izango nuke esan nor naizen, ez daukat aztarrenik txikiena ere neure buruaz: jatorririk gabeko, historiarik gabeko, aberririk gabeko norbait naiz, eta horri heltzen diot.

Hondartzan, ilunabarreko eguzkitan, bakarrik zegoen emakumeak arropa kolpetik erauzi zuen eta itsasora joan zen lasterka, eta han sorbal-

da bat murgildu zuen lehenik eta gero bestea: nostalgia sentitu nuen hari begira, eta ezin nuenez partekatu nostalgia min bihurtu zen nigan.

Motorzaleak ziztu bizian pasatzen, eta irudikatu tiroka eraisten ditudala. Hain gustura geratu nintzen hori pentsatu eta gero non hurrengo morroiari erabat harrিতuta utzi zuen ahaidetasunez begiratu nion.

Pentsatu nire bizitza, orain arte, altxor bat dela, eta ibiltzerakoan, mugitzerakoan, sentsaziorik txikiena ere jasotzeko prest egotean, altxor horren puskak neureganatzen jarraitu dezakedala.

Metrotik sentimendu bat salbatu eta etxera eraman.

Gaur, dendan, gatza erosi nahi eta bilatzen ari zen paketea aurkitu ez duen agurea; handia erosi du, besterik ezean, eta esan du txikiak hiru urte irauten diola. Isiltasun arraro bat zabaldu da denda osoan zehar, denon pentsamenduetan agurea gatza azkeneko aldiz erosten ari zelako ideia zabaltzen zen bitartean.

Über die Dörfer poema dramatikotik

(Herrietatik, 1981)

Jolastu jolasa. Are arrisku handiagoan ezarri zure lana. Ez zaitetz protagonista izan. Bila ezazu gatazka. Baina ez ezazu izan inolako xederik. Ez ezazu ezer ere isildu. Izan zaitetz biguna eta aldi berean indartsua. Izan zaitetz azkarra, sar zaitetz gauzetan eta mespretxa ezazu garaipena. Ez behatu, ez aztertu; baina espirtua erne izanez, zeinuei adi egon. Utz ezazu zeure burua hunkitzen. Erakutsi zure begiak, egin keinuak besteei sakoneneraino, ardura zaitetz espazioaz eta begiratu iezaiozu bakoitzari bere espazioan. Erabaki soilik pasioa sentitzen duzunean. Lasai frakasatu. Batez ere, hartu denbora eta itzulinguruka ibili. Utzi ibili nahi ez zenituen bideei eraman zaitzaten. Egin, esan dezagun, oporrak. Ez utzi ez zuhaitz bat eta ez inongo urik entzun gabe. Joan zaitetz gustuko duzun lekura eta ez uko egin eguzkiari. Ahaztu ahaideak eta indartu ezezagunak, makurtu zaitetz bigarren mailako gauzen aurrean, ihes egin eta erretiratu zaitetz gizakien hutsunean, burla egin iezaiozu patuaren dramari, mespretxa ezazu ezbeharra, hauts ezazu zure irriarekin gatazka. Mugi zaitetz zeure kolorerantz, justuan zaudelarik hostoen zurrumurrua gozoa egin arte. Pasa zaitetz herrietatik. Ni zure atzetik joango naiz.

Ez al da egia etxe bero, lehor, ondo argitu bateko usainak, soinuak eta ahotsak baino nahiago nuela, aukeran, gauez euripean autobus geltoki batean zain egon?

Altxa zaitezte kreaioa deitzen duten horren aurka, kantatu ezazue ahal bezain gaizki gure arranguraren eta gure mendekuaren kantua!

Die Abwesenheit. Ein Märchen liburutik

(Absentzia. Narrazio bat, 1987)

Lekuetan sinesten dut, ez handietan txikietan baizik, ezezagunetan (...). Sonarik ez duten, izenik ere ez duten lekuetan sinesten dut, inguruko leku guztiak *zerbait* izaki, ezaugarri nagusitzat *ezer ez* izatea duten lekuetan. Hutsaren oasietan sinesten dut, ez aparte daudenetan, hemengo ugaritasunaren erdian daudenetan baizik. (...) Ez dugu han bizitzaren ura edango. Ez gara han sendatuko. Ez dugu inolako zeinurik ikusiko. Bestetik gabe, han egonak izango gara.

Die Geschichte des Bleisfits egunkaritik

(Arkatzairen historia, 1991)

Neure moduan bizitzeko bakarrik egon behar dut (bizitza modu bat hasi ahal izan dadin alde edo moldez), ez orain bezala, arbolei begira norbaitekin nagoela: norbaitekin nagoenean, arbolak neure bizitzatik kanpo daudela iruditzen zait jada.

Kendu jendeari bere eguneroko metaforak.

Idazterakoan, iraun beti irudian. Hura izendatzen duten hitzek eraman zaitzaten uzten baduzu, naturala da horiek zu suntsitzea usteldutako perretxikoak ahoan bezala.

Bakarrik nagoenean haiekin banengo inondik inora ere ezin sentitu izango nukeen esker ona sentitzen dut pertsona askorenganako.

Presa, are marrubiak biltzerakoan ere, endekapen baten moduan sentitu zuen. Haren mugimenduak ez ziren haren mugimendu izan mantso egin zituenean baizik. Orduan gauzen mantsotasunaren esku utzi zuen bere burua. Bai, mantsotasuna aurkikuntza bat izan zen.

Ez zaitez urrundu inongo esaldirekin, hura fantastikoa izanagatik ere, esperientziatik, konbentzimendu pertsonaletik, *barruko iruditik* (edo barrutik).

Bezperan oker erabilitako hitzak tsunamien antzera itzuli ziren, itsasikaren moduan, eta irentsi egin nahi ninduten.

Trena ziztu bizian pasatu zen geltoki huts batean, une hartan, eguzkiaren azpian, udazkeneko hosto bat mantso-mantso lurrera erortzen zen bitartean.

Orainari eman distira, iraganari eman beharrean, epikoeak egin zuten bezala.

Zuek ez duzue inoiz mundua interpretatu eta aldatu besterik egin: baina hura *deskribatzea* da garrantzitsua.

“Plazerak betierekotasuna nahi du”. Tristeziak badauka.

Solasaldi hutsalean, mahai gaineko arkatzean ikusi nuen handik urrun eramango ninduen espazio-ontzia.

Beste behin: saihestu pentsamendu linguistikoa, iraun gauzekin eta haien itxurarekin. Horrela egiten da lengoaia erreal, horrela hizkuntza erreal egiten da. Ez gogoetatu hizkuntza.

Arkatz bat lurrera erori zen: oso txikia eta oso maitea den zerbaiten soinua.

Pauso bat (baita idazketako pauso bat ere) bizkorregi ematen dudanean (hau da, behar besteko mantsotasunik gabe) berehala hasten naiz arimako mina sentitzen.

Idazteko erabakia, berez, besteengandik bereiztea da, eta erabaki hori hartzean zeruarekin bakarrik geratzen naiz: *hori* da idazketa (beti izan ote da horrela?). Baina zero handi, aratz, emankorra da.

Artelan batek gelditzea agintzen du; gehienek ez dute obeditzen, jakina.

Arkatza, etxerako zubia!

Atzo, nire bizitzan lehen aldiz, azaletik ikusi, entzun eta pentsatu ahal izan nuen, ez onak eta ez txarrak ematen zidaten minik bularrean, eta horrela pentsatu nuen, lehen aldiz hori ere eta pozik: jada ez naiz idazlea. Ongizate handia: denak inguratzen ninduen, ez ninduen ezerk hesitzen, ni ibiltaria besterik ez nintzen; eta pentsatu ahal izan nuen: “Ez dut berriro idatziko, antzeztu baino ez dut egingo.” (Ikusiko dugu.)

Tintaz ziprztinduta amaitu dut urtea; eta zin egiten dut leial izango natzaiera izarrei eta haizearen xuxurlari.

In einer dunklen Nacht ging ich aus meinem stillen Haus

(Gau ilun batez nire etxe lasaitik irten nintzen, 1997)

Lehen bidaia asko egin zituen, mundu osoan zehar ia-ia. Orain ez zuen irteteko gogorik, inora joatekorik. Lekutik mugitu gabe, zegoen lekuan bertan, goizero bidaiatzera irteten zela iruditzen zitzaion, edo aspaldi irtena balitz eta gaur bidaiak geltoki bat harago jarraituko balu bezala.

Gaurtik aurrera eta istorioa amaitu arte, egunkari bakar bat gehiago ere ez. Izan ere, istorioa gertatzen zen garaia ez zen egunkarietako garaia.

Inoiz guztiz gure garaikoa den abenturazko liburu bat idatzi nahi baldin baduzu honelako ibilaldi bati buruzkoa izan beharko du, landa libretik irtenda –oraindik ere halakorik dagoen lekuan– metropolietan sartuz.

Hiru Nobel saridunen testuak lurmentzeaz

Selma Lagerloef, Tomas Transtroemer, Peter Handke

Itzultzaileak: Juan Luis ZABALA eta Juan Mari ARRUGAETA

Lurmentzea

SELMA LAGERLOEF

Goizeko lehen ordua zen. Bi esmalandar txikiak, Asa ahate-zaintzailea eta Mats txikia, Sudermaniatik Narkera daraman errepidean aurrera zihoazen oinez. Errepide horrek Hjuelmar lakuaren hegoaldeko ertza zeharkatzen du, eta haurrek artean ere lakuaren zatirik handiena esaltzen zuen izotzari behatzen zioten. Goizeko eguzkiak distira argitsua zabaltzen zuen eta izotzak ez zeukan udaberrian hain maiz izaten duen itxura itzaltsu eta iruzurtia; zuri eta erakargarri ageri zen. Ikusmirak hartzen zuen inguru osoan sendoa eta lehorra zirudien. Bezperan erruz eroritako euria arrakaletatik eta bideko zuloetatik isuria zen, eta izotzak xurgatua. Haurrek ez zuten izotz azalera bikaina baino ikusten.

Asa ahate-zaintzailea eta Mats txikia iparralderantz zihoazen, eta bururatu zitzaien urrats asko aurreztuko zituztela laku handia zeharkatu ahal izanez gero, hari buelta osoa eman beharrean. Bazekiten udaberrian izotzaz fidatzeak daukan arriskuaren berri, baina ikusten ari zirenak guttiz sendoa izateko itxura zeukan. Jabetu ziren, halaber, bide bat zegoela egina eta lakuaren beste ertzera iristeko ordubeteko ibilaldia nahikoa izango zela, hain gertu zegoela zirudien.

—Saia gaitezen —proposatu zuen Mats txikiak—. Zuloren batean ez erortzea nahikoa izango dugu oso ondo iristeko.

Lakuan aurrera egiten ausartu ziren. Izotza ez zegoen oso irristakorra eta sendo eusten zion oinen azpian. Baina uste zuten baino ur gehixeago zegoen; zati batzuetan izotza porotsu ageri zen eta urari igarotzen uzten zion borbor moduko batez. Horiek ziren saihestu beharreko oztupoak, baina hori erraza zen egun argiz hain eguzki ederraren azpian.

Bizkor egiten zuten aurrera haurrek, nekerik gabe, lakua zeharkatzeko erabaki izanaz pozik, horri esker euri egin berriak bigundutako bideetan buelta handi bat egitetik libratuko baitziren.

Vinoed uhartetik gertu zeuden. Leihotik ikusi zituen emakume adindu batek presaka irten zen, besoekin keinuak eginez, larrituta, eta ulertzen ez zuten zerbait esanez. Hala ere, ulertu zuten emakumeak bidean aurrera ez jarraitzeko adierazten ari zitzaiela. Baina haiek, izotzaren gainean egonik, inork baino hobeto ikusten zuten ez zegoela inolako arriskurik. Ergelkeria izango litzateke bide hura uztea.

Uharteia igarotzean lurralde zabala agertu zen haien begien aurrean, bizpahiru legoakoa gutxienez; han urbatu handiak zeuden dagoeneko, eta inguratu egin behar ziren; eta dibertitu egin ziren bietako nork pauso hobek emateko lehian. Ez zuten ez goserik ez nekerik. Batzuetan, lakua bestaldeko ertzari begiratu harritu egiten ziren artean ere hain urrun zegoela ikusita, ordubete eraman arren oinez.

—Lakuaren ertza guregandik urruntzen ari dela iruditzen zait —esan zuen Mats txikiak.

Izotzeko lautada handi haren erdian ez zegoen mendebaldeko haizetik babestuko zituen ezer, eta hura gero eta bortitzagoa zen eta jantziak gorputzaren kontra atxikitzen zizkien, aurrera egiteko lana zailduz. Haize hotz eta sarkor hura izan zen aurkitu zuten lehen nahigabea.

Harritzen zituen haizea hain hots handiz iristea, errota edo fabrika handi baten harrabotsa ekarriko balu bezala haraino. Nondik zetorren halako zalaparta?

Valen uharte handiaren ezkeraldera pasatuta zeuden eta iparraldeko ertza gertu zegoela iruditzen zitzaizkien; baina, aldi berean, haizea gero eta gogaikarriagoa zen eta egiten zuen zarata gorgarria gero eta handiagoa.

Une batez uste izan zuten zarata hori apar artean ertzaren aurka hausten ziren olatuena zela. Baina, nola gertatuko zen bada hori lakuak izoztuta jarraitzen zuen eta?

Gelditu eta inguruetara begiratu zuten.

Orduan urrunera begiratu, mendebalderantz, lakua bi zatitan banatzen zuen altura gutxiko hesi bat ikusi zuten.

Hasieran, bide bat inguratzen zuen elurrezko tontorra izango zela uste izan zuten; baina berehala ulertu zuten hura izotzaren aurka jotzen zuten olatuen aparra zela.

Hori ikustean, elkarri eskutik heldu eta lasterka hasi ziren hitzik esan gabe. Lakua irekita zegoen han behean. mendebaldean, eta jabetu ziren lerro zuria ziztu bizian zihoala ekialderantz. Leku guztietatik lurmenduko ote zen lakua? Arriskuaren larritasuna sentitzen zuten aldez aurretik.

Pasatzen ziren lekuan izotza altxatu egiten zen bat-batean: puztu egiten zen eta gero hondoratu, norbaitek bultzatuta bezala. Aldi berean, izotzetik zetorren kolpe lehor bat entzuten zen eta norabide guztietan irekitzen ziren arrakalak. Lakuaren azalean zabaltzen ikusten zituzten.

—Asa —esan zuen Mats txikiak—, hau lurmentzea da.

—Bai, lurmentzea da, baina lurrera iristeko aukera daukagu oraindik. Bizkor, bizkor!

Hala zen, bai, olatuei eta haizeari asko falta zitzaaien artean ere lakua izotzetik askatzeko. Zailena egina zegoen, izotz geruza zabalduta zegoenez, baina izotz-banku handiak zati txiki bihurtu behar zuten eta zati txikiak birrindu egin behar ziren, xehatu, urtu. Izotz sendo eta gogorreko azalera handiak geratzen ziren artean ere.

Horizonterik ez ikusteak handitzen zuen haurrentzako arriskua; ezinezkoa zitzaaien jakitea non moztuko zieten ibilbidea zirrikitu ireki berriek. Ausaz egiten zuten lasterka eta hurreratu beharrean urrundu egiten ziren lurretik. Galduta, izututa izotz karraskariaren aurrean, gelditu eta negarrez hasi ziren azkenean.

Une hartan ahate basatien saldo bat iragan zen haien buruen gainetik hegaldi bizian haizea ebakiz. Edonor gortzeko moduan egiten zuten karranka. Haurrek uste izan zuten zarata ikaragarri haren erdian hitz batzuk entzun zituztela, honela ziotenak:

—Jo eskuinerantz, eskuinerantz.

Aholku horri kasu egin zioten, baina laster gelditu ziren berriro ere, hutsarte baten aurrean, erabaki ezinda.

Ahateek karranka egin zuten berriro eta haurrei hitz hauek entzutea iruditu zitzaien:

—Egon geldi zaudeten lekuan, egon geldi zaudeten lekuan.

Haurrek ez zuten erantzun baina obeditu egin zuten. Izotz-bankuak batu egin ziren berehala eta haietatik pasatzea erraztu zieten horrela. Berrero eman zioten eskua elkarri eta lasterka hasi ziren. Ahatek emandako laguntza harrigarriak arriskuak adina izutzen zituen.

Berriz ere jarraitu beharreko bideaz zalantza egin zutenean, ahots bera entzun zuten:

—Aurrera jarraitu, aurrera jarraitu.

Horrela jarraitu zuten ordu erdiz. Azkenik, Sungerreko muturrera iritsi, izotz gainetik irten eta lakuaren ertzera iritsi ziren sakontasun gutxiko uretan aurrera eginda. Lur sendoa zapaldu zutenean ez ziren lakuari begiratzeko geratu ere egin, hain zen handia harturik zituen izua; lakuan, elkarri kolpeka hasiak ziren izotz-blokeak. Une bat geroago Asa gelditu egin zen.

—Itxaron pixka bat hemen, Mats —esan zion—. Gauza bat ahaztu zait.

Eta ertzera lasterka iritsitakoan bere zakuan bila hasi, eskalapo txiki bat atera eta ondo ikusteko moduan ezarri zuen harri baten gainean. Ondoren, anaiarengana joan zen lasterka.

Bizkarra eman orduko, ahate zuri handi bat jaitsi zen harria zegoen lekuraino eta, eskalapoia hartuta, bizkor egin zuen gora berrero.

Itzultzailea: Juan Luis Zabala. Iturria: Selma Lagerloefen *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige. Första delen* liburua (Nils Holgerssonen bidaia liluragarria Suedian zehar).

Eguerdiko lurmentzea

TOMAS TRANSTROEMER

Goizeko aireak gutunak banatzen zituen bere zigilu goriekin.
Elurrak distiratu eta zama oro arindu zuen: 700 gramo kiloko.

Eguzkia geldo zihoan izotzen gainean hegan, bero bezain hotz.
Haizea astiro hurbildu zen ume-kotxea balekar bezala.

Familiak kanpora atera ziren, zeru garbia zuten aspaldiko partez.
Kontakizun liluragarri baten lehen kapituluan geunden.

Eguzki-printzak larruzko kapeluei atxikitzen zitzaizkien, polena
erleei bezala.

Eguzki-printzak NEGU izenari atxikitzen zitzaizkion, igaro arte
bertan gelditzeko.

Hil-hurren zeuden egur etzanek pentsarazi egin zidaten.

Galdetu nien:

“Haurtzaroraino lagunduko nauzue?” Erantzun zuten: “Bai”.

Sasietan barna ahotsen xuxurla entzun zitekeen hizkuntza berri batean:
bokalak zeruaren urdina ziren eta kontsonanteak zenbait adaxka
beltz elur gaineko hizketa leunean.

Baina hegazkinak zarataren gonapean gur egin zien
eta isiltasuna isilago bihurtu zuen.

Itzultzailea: Juan Mari Arrugaeta (Tomas Transtroemerren *Bizientzat eta hilentzat*.
Poema guztiak 1954-2004 liburuan (Elkar, 2011, 60. eta 118. or.).

1966ko lurmentzeaz

TOMAS TRANSTROEMER

Ur-lasterrak, oso lasterrak, zarata, hipnosi zaharra.
 Korronteak urez bete du auto zaharren biltegia, argitsua
 mozorroen atzetik.
 Zubiko hesiari tinko heldu diot.
 Zubia: burdinazko txori handia herriko gainetik hegan dabilena.

Itzultzailea: Juan Mari Arrugaeta (Tomas Transtroemerren *Bizientzat eta hilentzat*.
Poema guztiak 1954-2004 liburuan (Elkar, 2011, 60. eta 118. or.).

Oroitzapena desegin egiten da

Beste batean berriro ikusi nuen nire anaia elur izoizotzko sail baten gainean zebilela. Egunez, eguzki indartsuak elurraren azalera urtu ohi du; hurrengo gaueko hotzarekin izotz geruza batek estaltzen du sail elurtua; biharamunean, eguzkiak distira huts bihurtzen ditu antzizar geruzaren gune batzuk. Sail elurtutik dabilenak zamarik gabe eta kontu handiz ibili behar du; distiraren azpian, izotz geruza gogor dago oraindik ere. Bere mugimenduetan erregulartasun bati eusten saiatuko da, ez irteten hasieran, ibiltzen hasi zenean, hartutako erritmotik. Erritmoa galtzeak hondoratzea ekarriko dio; hasieran zebilen bezala ibiltzen jarraitzera behartuta dago. Gelditzen baldin bada, haren gorputzaren bat-bateko pisuak izotz geruza hautsiko du; lasterka hasten baldin bada ere, haren urratsen zama izotza zeharkaraziko dio. Gorputzaren grabitate indarra puntu gutietan berdina izan dadin, zama guztiak alde batera utziko ditu ibiltzen hasi aurretik: erremoltxak, eskolako maleta, marinel petatea. Lehen urratsek haren zapaten oinatz fina uzten dute antzizarrean. Kanporantz eramaten duen mugimenduen erregulartasuna aurkitu du. Norbaitek deitzen baldin badio, ez du gelditu behar, ezta erantzun ere. Deitu nioanean, hondoratu egin zen. Ezkerreko oina atera zuenean, eskuinekoa hondoratu zen. Lasterka hasi zenean, bi oinak hondoratu zitzaizkion. Izotz geruzaren azpian elurra hauts lodia da.

Itzultzailea: Juan Luis Zabala. Iturria: Peter Handkeren *Die Hornisen* liburua (Liztortzarra).

IDAZLANAK AURKEZTEKO
JARRAIBIDEAK

Idazlanak aurkezteko jarraibideak

Egan aldizkariaren aro berriko xede nagusia literatura arloko ikerketa-artikuluak argitaratzea da. Sail horretan aldizkariak leku egin nahi die saiakera eiteko idazlanei ere. Orobat argitara emango dira literaturaz diharduten liburuen aipamenak. Beste diziplina bati atxikiak izan arren, literaturarekin ageriko lotura izan dezaketen lanak ere aintzat hartuko dira.

Literatura azterketen lerroa ez ezik sorkuntzarena ere zabalik du *Eganek*, eta poesia, narrazio laburrak eta itzulpenak biltzen ditu, aldizkariaren ibilbideari jarraituz.

Jatorrizko idazlanak aurkezteko jarraibide hauek irakurgai daude Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteko **bascongada.eus** webgunean ere, argitalpenen sailean.

1. Jarraibide orokorrak

- Idazlan argitaragabeak onartuko dira.
- Jatorrizkoak Internet bidez bidali behar dira, Word edo LibreOffice formatuan, helbide elektroniko honetara:
egan.bascongada@gmail.com.
- Ikerketa-artikuluak eta saiakera saileko lanak argitaratzeko, Erredakzio Kontseiluak bi kanpo-ebaluatzailearen iritzia jasoko du; gainerako idazlanek ez dute kanpo-ebaluaziorik izango. Artikuluaren testua anonimoa izango da. Egilearen datuak artikuluaren aparteko orrialde batean adieraziko dira: izen-abizenak, filiazioa (unibertsitatea, erakundea...), helbidea, telefono zenbakia eta helbide elektronikoa.

- Urteko lehen alean argitaratzeko, jatorrizkoak martxoaren amaiera arte bidal daitezke eta bigarren alerako, irailaren 15a arte.
- Testuak euskara batuan idatzita eta ondoren zehazten diren arauetara egokituta bidaliko dira.

2. Artikuluaren egitura eta formatua

2.1. Egitura

Testua ikerketa-artikuluaren ohiko atalez osatua egotea gomendatzen da: sarrera (artikuluaren gaia, helburuak eta metodologia zehaztuz), artikulatuaren erdiko atalak, ondorioak eta, amaitzeko, bibliografia eta eranskinak.

2.2. Formatu orokorra

- **Izenburua:** Times New Roman 14, letra xehe lodian, erdian lerrotatua. Azpian, letra mota berean, ingelesez idatziko da.
- **Laburpena** eta **gako-hitzak:** izenburuak Times New Roman 12, letra xehe lodian, ezkerrean lerrotatuak. Laburpenaren testua paragrafo bakarrean, eta ingelesez ere idatziko da. Gako-hitzak ere euskaraz eta ingelesez adieraziko dira, eta gehienez ere bost idatziko dira.
- **Testua:** Times New Roman 12, justifikatua, lerroarte bakuna. Paragrafoaren hasieran 1,25 cm-ko koska utziko da, eta paragrafotik paragrafora lerro zuri bat.
- **Atalak.** Maila hauek bereiziko dira: 1. Lehen maila (12, letra xehe lodia); 1.1. Bigarren maila (12, letra xehe lodia); 1.1.1. Hirugarren maila (12, letra lodi etzana). Guztiak ezkerrean lerrotatuta joango dira eta amaieran punturik gabe.
- **Ortotipografia**
 - Komatxo moten mailaketa: “xxx «xxx» xxx” . Komatxo bakunak (‘ ’) hitz bakanen adiera edo itzulpenak emateko erabiliko dira.
 - Puntua beti ixteko komatxoaren ondoren idatziko da: “esan zuen”.

- Letra etzanez joango dira beste hizkuntza batean idatzitako hitz solteak, metalinguistikoki erabilitako terminoak, liburuen izenburuak eta aldizkarien edo egunkarien izenak. Halaber, letra etzanez idatziko dira izen-abizenen ondoan aipatzen diren goitzenak: Juan Jose Alkain, *Udarregi*; bakarrik doazenean, letra arruntez.
- Etzanean edo komatxo artean diren hitzen ondoko deklinabide-atzizkia marratxorik gabe idatziko da: *Eganen*.
- Siglak: maiuskula txikian.

2.3. Aipuak

- Lau lerro baino laburragoak “komatxo” artean testuan bertan jasoko dira. Aipu luzeak aparteko pasartean idatziko dira, testuko letra-tamaina berean, 2 cm-ko koskarekin lerro guztietan eta komatxorik gabe. Aipuaren aurretik eta ondoren tarteko lerro zuri bat utziko da.
 - **Bertsoa** denean 2 cm-ko koskarekin sartuko da, baina “komatxo” artean. Bertsoen edo olerkien hitzak lerro betean idazten direnean, bertso-lerroak bereizteko zehar-marra erabiliko da eta alde banatan zuriunea utziko da: xxx / xxx.
 - Salbuespen gisa bestelako jokabideak ere onar daitezke, testuaren segidak edo bestelako arrazoiek hala eskatzen badute.
- **Aipu barruko idazketa**
 - Aipuaren barruko paragrafo artean lerro zuririk ez sartu.
 - Idatzi gabe utzi den testu zatia kako zuzenen artean hiru eten-puntu jarrita adieraziko da.
 - Jatorrizko testuan ez dauden hitzak eransteako kako zuzenak erabiliko dira.
 - Egileak nabarmendu nahi dituen hitzak letra etzanez jarriko dira.
 - Oin-oharretako aipu luzeak koskarik gabe eta komatxo artean idatziko dira.

- Aipuaren amaierako puntua erreferentziaren ondoren ipiniko da.
- *Azpirarra gurea, itzulpena gurea* moduko oharrak erreferentzia bibliografikoaren ondoren idatziko dira: (Biasi, 1998. Itzulpena gurea).

2.4. Oin-oharrak

- Oharren deia zenbakien bidez egingo da, eta zenbakia puntuazio-markaren aurretik joango da.
- Orri-oinetan agertuko dira, eta ez testuaren bukaeran. Orri-oinen letra-tamaina: 10.

2.5. Erreferentzia bibliografikoak

APA arauak jarraituko dira erreferentzia bibliografikoetarako. Oinarrizko arauak azaltzen dira hemen. Xehetasun gehiago behar izanez gero, ikus:

https://www.ehu.es/documents/2293351/2391784/normas_a_pa_tfg.pdf

2.5.1. Testu barruko erreferentzia bibliografikoak

- Autorea-urtea sisteman antolatuko da, modu honetan: (San Martin, 2001, 195-196. or.).
- Autore ezberdinen aipamenak puntu eta komaz bereiziko dira: (Grésillon, 1990; Hay, 2002). Autore bakar baten lanak aipatzean, komaz banatuko dira: (Irigarai, 1953, 1954).
- Autorearen izena diskurtsoaren parte bada, aski da argitalpen urtea eta orriak adieraztea.
- Orrialde zenbakiak osorik idatziko dira: 316-319 (eta ez 316-9).
- Jarraikoak ez badira, komaz bereiziko dira: 5, 16.
- Liburukiak dataren ondotik jarriko dira, koma batez bereiziz: (Vinson, 1983, I, 5-46. or.).

2.5.2. Bibliografia

- Atal honetan zerrendatuko dira testuan zehar erabili diren erreferentzia guztiak, eta ez besterik, **Bibliografia** izenburupean: Times New Roman 12, letra xehe lodian, ezkerrean lerrotatua.
- Sarreraren artean lerro zuririk ez, baina bigarren lerrotik aurrera 1 cm-ko koskarekin.
- Hurrenkera alfabetikoan antolatuko da. Autore batek lan bat baino gehiago duenean, sarrera bakoitzean errepikatuko da bere izena. Autore baten lanak kronologikoki zerrendatuko dira, eta urte bereko argitalpen bat baino gehiago aipatzen bada, letrak ezarriko dira urtearen jarraian: 1981a, 1981b... Beste autore batekin edo batzuekin egindako lanak bakarka egindakoaren ondoren joango dira, alfabetikoki eta kronologikoki zerrendatuak.
- Deitura(k) letra xehean, hasierakoa(k) salbu. Izenaren iniziala. Autore bat baino gehiago dagoenean komaz bereiziko dira, eta azken autorearen aurretik “&” zeinua jarriko da: Deitura, I., Deitura, I. & Deitura, I. Hiru autoretik gora “et al.” laburdura erabil daiteke, letra arruntez.
- **Liburuak**

Deitura, Izenaren iniziala. (Argitalpen urtea). *Izenburua*. Argitaralekua: Argitaletxea.

Artze, J. (2013). *Bizitzaren atea dukegu heriotza*. Donostia: Elkar.

- Sailak eta bildumak argitaletxearen ondotik idatziko dira, koma batez bereiziz:

Kardaberaz, A.^{JS} (2004) [1761]. *Eusqueraren berri onac*. Bilbo: Euskaltzaindia, Euskararen lekukoak 23.

- Informazio gehigarria erantsi nahi denean, amaieran idatziko da kako zuzenen artean:

Bourdieu, P. (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil. [Gazt. ed., Kauf, T. (1995). *Las reglas del arte. Génesis y estructura del campo literario*. Bartzelona: Anagrama].

- **Liburuetako kapituluak**

Deitura, Izenaren iniziala. (Argitalpen urtea). Kapituluaren izenburua. In Argitaratzailearen izenaren iniziala. Deitura (arg.), *Liburuaren izenburua* (xx-xx. or.). Argitaralekua: Argitaletxea.

Mitxelena, K. (1981). Euskal literaturaren bereizgarri oro-korrak. In A. Tovar et al. (arg.), *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak* (259-278. or.). Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

– Izenbururik gabeko sarrerak edo hitzaurreak kako zuzenen artean adieraziko dira:

Mujika, L. M. (1979). [Hitzaurrea]. In J. M. Lekuona (arg.), *Ilargiaren eskolan* (7-14. or.). Donostia: Erein.

- **Artikuluak**

Deitura, Izenaren iniziala. (Argitalpen urtea). Artikuluaren izenburua. *Aldizkariaren izena, zenbakia, orrialdea-orrialdea.*

Etxeberria, G. (2001). Euskal kultura eta literatura 50eko hamarkadan. *Egan*, 3/4, 5-8.
<<http://www.liburuklik.euskadi.eus/jspui/handle/10771/28548>>

- **Egunkariak**

Egunkari baten data osoa eman behar denean, egilearen atzetik urtea bakarrik idatziko da eta data osoa egunkariaren izenaren ondotik:

Sarasola, I. (2016). Gabriel Arestiren *Harri eta Herri*-tik desagerturiko bi poema. *Berria* 2016-02-23.

- **Argitalpen elektronikoak** < > artean: <<http://journals.openedition.org/lapurdum/1211>>.

- Argitalpenari **doi** identifikatzailea (*Digital Object Identifier*) esleitu bazaio, urla ordezkaten du: doi: xx.xxxx

3. Artikuluen ebaluazioa

Ikerketa-artikuluak argitaratzeko, binakako ebaluazio sistema (itsu bikoitza) erabiliko da, zehazten den prozedura jarraituz. Jatorrizko artikulua jaso ondoren, lehenik Erredakzio Kontseiluak aztertuko du, eba-

luatzeko onartzen edo baztertzen den erabakitzeko. Artikulua aldizkariak ezarritako arauetara egokitu ez bada, atzera bota dezake Erredakzio Kontseiluak. Hala gertatuz gero, artikulua egileari itzuliko zaio moldaketak egin ditzan. Edozein kasutan, behin jatorrizkoa jasota, egileak astebeteko epean erabakiaren jakinarazpena jasoko du.

Artikulua ebaluatzeko onartzen bada, bi kanpo-ebaluatzailei bidaliko zaie azter dezaten. Haiek hilabete izango dute artikulua onartu, baldintzapean onartu edo baztertu erabakitzeko. Ebaluatzaileen iruzkin eta iradokizunak egileari itzuliko zaizkio eta hamabost eguneko epea izango du testu zuzendua bidaltzeko.

Argitaratu aurretik, egileak lanaren testu maketatua jasoko du eta astebeteko epea izango du egon daitezkeen akatsen berri eman dezan. Egileak zuzenketak bidali ezean, testua ontzat eman duela ulertuko da, edo aldizkariko arduradunak egingo ditu zuzenketak, horien gainean inolako erantzukizunik izan gabe.

Argitalpenaren ondotik, egileei aldizkariaren ale bana eta haren pdfa ere emango zaizkie.

